

drukker aan de hand, die het drukken zeker zou willen doen; en hij ried mij, op mijn vraag, waar ik een Verleger zou kunnen vinden (naar Pruisische wet moet ieder boek een aansprakelijk Verleger op de titel[pagina] hebben) om zelf als Verleger op te treden; daar was niets tegen. Zó werd het netjes uitgegeven 'Die Gründung der SDP in Holland; Adresse an die Internationale; herausgegeben vom Parteivorstand (hun namen staan er aan het slot allen onder), Verlag A. Pannekoek, Gertraudstrasse 10, Zehlendorf. Ik zond het in Duitsland bij alle partijbladen en kennissen rond; de gehele overige massa ging naar Holland voor distributie naar andere landen. Door dat ik er bij was, heeft de nieuwe partij zeker een stille sympathie van verwantschap gevonden bij een aantal, die als linkse radicalen mijn opvattingen deelden.

Er mag hier nog bij vermeld worden, dat in de voorgeschiedenis van de splitsing ook een stukje klassemoraal een rol speelde. Herman had al vele jaren vroeger een boekje geschreven: 'Het historisch-materialisme; voor arbeiders verklaard',⁹⁰ in de mooie direkte populaire stijl, die hij kent: de pakkende feiten precies stellen, en daaruit dan scherp, met strakke logika, de konklusies en inzichten. Mijn manier is net omgekeerd, omdat ik de feiten nooit zo heel precies weet, en wel weet dat er zovele andere (schijnbaar) tegengestelde feiten zijn: de principes en theorie zo alzijdig mogelijk ontwikkelen met alle konsekwenties, opdat de feiten van alle soort er uit begrepen worden; dus dit geeft weinig stof voor direkte aanvallende propaganda, meer voor de verdieping van eigen begrip der lezers. An heeft het boekje in het Duits vertaald, en het is bij Dietz in de Kleine Bibliothek uitgegeven. Naar ik hoorde, heeft Cunow het in zijn lessen op de Parteischule vermeld en sterk afgekamd. Zoals te begrijpen is: enerzijds ontbreekt alles wat voor een Duitser bij een geleerd wetenschappelijk werk behoort, en het Historisch Materialisme is toch een geleerde theorie, dus eist voor zijn goede uiteenzetting een dik, zwaar geleerd werk. En ten tweede paste hem als zachte radikaal de gehele richting van scherp gepointeerd marxisme niet, die hierin aan het woord is. In Herman's boekje komt ook iets [voor] over moraal, die een verbinding binnen de groep is, dus thans klassemoraal, niet zich over de tegenoverstaande klasse uitstrekkend. Daarover hield De Savornin Lohman, de conservatief-antirevolutionaire leider in de Tweede Kamer een rede om de slechtheid der socialisten te bewijzen. Troelstra daarop, natuurlijk, viel ook Gorter aan en Lohman bij, en citeerde de ingangspassus uit het statuut van de Eerste Internationale 1864,⁹¹ ten bewijze dat Marx over moraal heel anders dacht dan Gorter. Dit paste geheel in het reformistisch parlementaire optreden van Troelstra, en werd door

de Tribune als deel van zijn aanklachtmateriaal gebruikt. Herman antwoordde in artikelen, samen als de brochure 'Klassemoraal' gepubliceerd;⁹² dit is een meesterlijk stukje van klare, rechte polemiek, nergens doekjes omwindend, precies de dingen zeggend zoals ze zijn, maar ook nergens iets te veel, daardoor snijdend scherp; als kompagnons staan die twee politici daar naast elkaar, vastgenageld door het marxisme. En dat citaat van Marx zelf? Herman zei eenvoudig: dat kan niet van Marx zijn, dat kan hij niet gezegd hebben, want het gaat tegen zijn gehele opvatting in. En hij hield de revu's⁹³ voor: overal waar de bewijzen voor de juistheid van onze stellingen, aan Marx ontleend, overtuigend zijn, verwerpt gij ze; maar hier klemt gij u vast aan een zogenaamd woord des meesters, waarvoor deze nergens een bewijs geeft. En hij wees op allerlei momenten, die het duidelijk maken, dat anderen die woorden in het statuut gezet hebben, op een kongres waar Marx niet bij was. En vele jaren later, toen de brieven van Marx en Engels door Mehring waren uitgegeven,⁹⁴ bleek daar duidelijk uit, dat Marx ze er niet ingezet had en ze als een concessie aan achterlijke richtingen in de Internationale beschouwde. Ik heb toen dat geval in een hoofdartikel, ik meen in de Bremer Bürger-Zeitung,⁹⁵ behandeld.

Zo begon in 1910 mijn werk in Bremen. Wij hadden, met hulp van Pieck de partijsekretaris (die kort daarna naar Berlijn ging als sekretaris van de Centrale Bildungsausschuss en door Wellmann⁹⁶ vervangen werd) een woning in de Pragerstrasse, zijstraat van de Horner Chaussee, dicht bij het voordorp Horn gehoord. Die woning was, als zo vaak in Bremen, over diverse etages verdeeld (iedere bewoner heeft op elke etage een paar kamers, heet het), zo, dat wij [ze] wel meest beneden hadden, maar ook heel hoog, (waarheen men buiten zijn huisdeur door een andere buitendeur, dan trap op, moest komen); daar richtte ik mijn werkkamer in, om vrij te kunnen werken buiten bereik van de kinderen (in het vorig jaar februari was Anneke in Zehlendorf geboren). Er was ietsje omgeving, een aardige zijlaan met oude bomen naast het kerkhof, maar overigens alles vlak en bebouwd.

Het werk dat ik te doen had was kursussen geven en voordrachten houden. Hier was het alles avondwerk, want de hoorders waren arbeiders. Waarover ik dit eerste jaar 1910-11 kursussen gegeven heb, weet ik niet meer: ik heb geen papieren of brieven waaruit het blijken kan, en omdat het een gemeenschappelijke zaak van partij en Gewerkschaften was (dus bijvoorbeeld een Bildungskartell) staat er niets van in een partij-jaarverslag dat ik nog heb. Ik vermoed dat ik daar hoofdzakelijk een Geschichte des proletarischen Klassenkampfes heb behandeld, waarbij alles te pas gebracht kon worden.

Over waardeleer en ekonomie waren al eens kursussen gegeven, dus was dat nu minder nodig. Ik meen, dat het dit jaar was, dat ik op zondagvoormiddagen voor funktionarissen (en verdere belangstellenden; maar bijna ieder belangstellend en ijverig partijgenoot had wel enige funktie in zijn distrikt) een kursus gaf over de 'Verfassung des deutschen Reiches'. Dat sloeg nogal in; een der deelnemers zei dan ook, dat ze hadden wel altijd sterk horen afgeven op die Verfassung, maar nu voor 't eerst begrepen, waarom ze zo zijn moest als ze was: aan het rijk alles wat tot moderne kapitalistische ontwikkeling behoort, aan de staten alles, wat de massa's er onder en dom moet houden. Ik meen dat het dat jaar alleen bij algemene kursussen, voor de hele stad, gebleven is; maar dat is toch onwaarschijnlijk, want mijn werkkampanje omvatte drie avonden per week plus de zondagochtend, dus moet of daarbij ook een deel op aparte distrikten, of misschien een deel op speciale vakverenigingen gevalen zijn (en dit laatste was, meen ik, niet het geval).

Het salaris was zo, dat wij er van leven konden. En ik had dus gedacht de Zeitungskorrespondenz af te schaffen, die mij vaak zo zwaar was gevallen. Maar Henke zei dadelijk, toen ik er over sprak: doe dat niet, houd die aan; want zo blijf je op de gehele partij je invloed uitoefenen; en wij zullen je technisch zoveel mogelijk helpen. Ik heb gelukkig naar die raad geluisterd. De technische hulp bestond daarin, dat ik mijn manuscript naar de Bremer Bürger-Zeitung stuurde; daar werd het gezet en het zetsel tot zaterdag bewaard voor dan afdrukken; maar ik kreeg dadelijk een dertig à veertig afdrukken zo gearrangeerd dat het als vouwblad overal heengezonden kon worden, en veel leesbaarder en aantrekkelijker was, dan de vroeger gecyclostyleerde. Ik zie dat het eerste aldus verzonden nummer 109 van 5 maart is, dus dat deze regeling al begonnen is voor wij werkelijk daar op 1 april gingen wonen. Doordat de Korrespondenz een mooie bijverdienste was, hebben wij toen een spaarpotje kunnen maken.

Toen de Bremer Genossen mij naar hun stad haalden, was het er hun natuurlijk niet om te doen, om enkel maar wat Bildungskurse voor de arbeiders te krijgen. Zij, die daar de meerderheid hadden, de radikalen, deden het vooral om zo hun eigen positie te versterken, door mij als helper in hun strijd te krijgen, zowel plaatselijk tegen de lokale revisionistische woordvoerders (meest Gewerkschaftsbeamte) als ook in de partij als geheel. Voor mij was het tegelijk een goed ding, omdat ik nu door dagelijkse discussie met alle kwesties van partij en arbeidersverhoudingen bekend raakte, en er veel meer en gemakkelijker stof voor artikelen in vond. De hoofdpersoon was daar Henke, een brede solide en goed onderlegde persoon-

lijkheid, hoofdredakteur sinds Heinrich Schulz naar Berlijn was gegaan, stevige radikaal, met veelzijdige belangstelling. Van zijn mederedakteuren ging niet veel uit. Maar aan de discussies met Henke, telkens als ik op het redaktiebureau kwam, heb ik veel gehad, enerzijds door zijn praktisch in de dingen zitten, anderzijds door zijn moeilijkheden en problemen, waar ik raadgevend moest optreden, en zo zelf mijn inzichten ontwikkelde. Maar de kracht van de partijafdeling daar zat in het grote aantal gewone Genossen, arbeiders, en ook Genossinnen, die met vaste overtuiging en rustige zekerheid hun weg gingen, zich voortdurend ontwikkelden en naar elke gelegenheid daartoe grepen, die de trouwe bezoekers der kursussen waren en daaraan vaak vragen en discussies vastknoopten; op hen, voelde ik, steunde ik daar zelf ook. Ik ben de meeste namen vergeten; slechts enkelen vind ik als funktionarissen (onbetaalde) in de partijverslagen staan. Zij waren het, die in alle partijvergaderingen, bij moeilijke en netelige beslissingen de vaste kern vormden, van waar uit de meerderheid haar inzichten ontleende, en die tegen het reformisme front maakte. (Pöhlandt, Bremermann).

Een bijzondere groep van Genossen, waar wij veel aan hadden, waren de onderwijzers. Dat kon in Bremen, als een vrijere stadsrepubliek; ze konden socialist zijn, maar mochten toch niet als zodanig openlijk optreden. Zij waren voortgekomen uit een grotere groep, of hadden die om zich heen verzameld, die voor modernere methoden in onderwijs streden; van Bremen (en Hamburg) ging in Duitsland de propaganda voor verbeterde inzichten in onderwijs en opvoeding uit. Heinrich Schulz was daar vroeger al een van de leidende krachten van geweest. Daarnaast was Holzmeier,⁹⁷ een ietwat eenzellige, zonderlinge man, hartstochtelijk strijder, maar met wie ik toch niet nader in kontakt kwam; toen er een plaats in de redactie open kwam, is hij daar in gekomen; 't kan ook zijn, dat hij om een of andere reden 'gemassregelt' was. Dan was er Emil Sonnemann,⁹⁸ de grote natuurliefhebber, die op de wijze als bij ons Heimans en Thijssse, steeds schreef over natuurleven, planten en dieren. Hij had, met een paar vrienden, een groot stuk wilde heidegrond gekocht, een eind ten-noorden van Bremen; daar gingen we dikwijls met hen heen (hij, vrouw en twee dochttertjes) en enige verdere partijgenoten en kollega's. Daar, op Lumland, had hij een houten huis gebouwd, waar ze vaak hele vakanties en bijna alle weekeinden doorbrachten; op het terrein zelf waren hier en daar schuilhutten voor het waarnemen van vogels. Er lagen een paar grote zwerfstenen van bijna manshoogte, op de een stond met grote letters Heine, op de andere Lenau geschilderd;⁹⁹ het was het enige monument dat Heine in Duitsland bezat. Dan was er Johann Knief,¹⁰⁰ beminnaar

van muziek, wel met scherp kritisch oordeel, maar zijn vioolspel, dat hij een paar maal met An probeerde, was meer dan matig. Dan was er een jong mannetje, Dantz,¹⁰¹ waaraan wij later veel gehad hebben als helper bij vertalingen, later ook als schrijver bekend geworden. Ook zeer veel hebben wij gehad aan Böse, die geen Volksschullehrer maar aan een gymnasium was, als leraar in muziek. Hij was een goed musikus, en leider van het Arbeitersängerchor, daardoor een persoon van belang in de artistieke helft van alle Bildungsbestrebungen. Hij wist de koorzang daar tot een hoog peil op te voeren, en zocht steeds naar nieuwe stukken, van goede componisten, die hij ook aanspoorde, en die vervuld waren van nieuwe democratische, proletarische of socialistische geest. Als een zeer ontwikkeld en beschaafd intellectueel was hij voor ons een welkome vriend, en wij omgekeerd voor hen. Uitvoeringen van zijn koor waren gebeurtenissen in Bremen, waarheen dan de arbeiders bij massastroomden en de grootste zalen vulden; dan traden ook zangers of zangeressen op, waarbij An in de regel als begeleidster op de vleugel fungeerde. Het spreekt vanzelf, dat wij ook aan het overige Bremense muzikleven, de uitvoeringen van opera's en oratoria, sterk deelnamen. Knief was in latere jaren, toen hij, eveneens als schoolmeester, het te moeilijk kreeg, en als redakteur aan de Bremer Bürger-Zeitung geplaatst was, de muziekcensent bij al deze uitvoeringen; en hij heeft daarbij belangrijke uitleggingen en proeven geleverd over het verband tussen muziek en maatschappij—een onderwerp, waarover ik ook vaak met hem discussieerde, omdat ik daar ook mijn eigen ideeën over had. Van Böse herinner ik mij een verhaal, hoe hij in de Arbeiter Gesangverein voorstelde, zelf een vleugel te kopen, omdat die bij iedere uitvoering bleek nodig te zijn, voor vierzehnhundert Mark. Toen nam ook een oude Genosse, als lid er bij, het woord, en zei vierhundert Mark, dat is zo'n geweldige som, zoiets konden arbeiders niet betalen. Toen trok zijn buurman hem aan de jas, en zei hem Der Direktor sagte nicht vierhundert sondern vierzehnhundert! Vernietigd zonk het mannetje op zijn stoel en zei geen woord meer; dat was te erg. Een bewijs hoe arbeiders nog vaak geen begrip hebben hoe grote sommen zij door hun gemeenschappelijke kleine beetjes bijeenbrengen.

Hier in Bremen nam ik nu deel aan het gewone partijleven. Afgezien van de gewone propaganda, vergaderingen, verbreiding van vlugschriften, die voortdurend de kring van leden uitbreidde, was daarnaast de voortdurende strijd der richtingen. De vakverenigingsbestuurders, de gesalarieerde waren zo goed als allen reformisten; zij wisten dat ze vooral van hun hoofdbesturen afhankelijk waren, met wie ze voortdurend te maken hadden, maar waren daardoor in

voortdurende wrijving met die leden, die het meest actief in de partij werkten. Ze wisten, dat ze in Bremen de minderheid vormden; ze maakten bij elke gelegenheid oppositie. In meerdere van mijn Korrespondenz-artikelen probeerde ik uit te leggen dat de vakverenigingen evenveel belang hebben bij scherpere strijdmethoden; op die wijze de actieve leden daarvan ruggesteun geven tegen de beampten. Dit was een strijd die steeds doorging; maar hierin geloof ik wel dat ik nu en dan goede hulp gaf.

Doordat ik nu als gewoon lid in alle vergaderingen en kwesties meedeed, werd ik in de delegatie naar de partijdag 1910 in Magdeburg gekozen.¹⁰² Nu stond ik daar geheel anders voor dan als vroegere belangstellende buitenstaander in Nürnberg, dus nam nu ook met veel groter intensiteit aan alles deel. Toen ik naar Maagdenburg ging was Henke al een paar dagen tevoren gegaan. Hij haalde mij daar af van de trein, om me te vertellen (het was de vooravond) dat ik dadelijk mee moest naar een voor-konferentie van de radikale gedelegeerden. De hoofdschotel van de agenda was een bewuste poging van de Zuidduitse parlementariërs, om de dwang van het Nürnberger besluit te doorbreken, dat ze in hun landdagen tegen de begrotingen moesten stemmen; de Badenser hadden meegedeeld aan het Parteivorstand dat zij om allerlei bijzondere redenen er vóór zouden en moesten stemmen.¹⁰³ Het ging hier niet enkel om de Badense kwestie zelf; men voelde het vooral als een georganiseerde poging van een goed zich aaneensluitende groep, om niet onder de plak van de partijmeerderheid scherpe klassenstrijdtaktiek in hun landparlementen¹⁰⁴ hoeven te voeren. Daarom waren nu de radikale leden te voren bij elkaar geroepen, onofficieel, om te overleggen wat te doen en dan eensgezind en beslist op te treden. Haase,¹⁰⁵ jurist uit Koningsbergen, een fijn beschaafd, enigszins ethisch en braaf man, intelligent en trouw, maar vaak wat aarzelend en te goed om slim te zijn, fungeerde als leider, hoewel de drijvende kracht van de Berlijnse arbeidersgedelegeerden uitging. De volgende avond (na de eerste zittingsdag) ging deze konferentie geloof ik door. Hier voelde men zich eigenlijk veel genoegelijker, door het besef van gelijkheid van inzicht en wil, dan op de grote partijdag zelf, die meer het gevoel gaf van een parlement, waar verschillende richtingen (zeg maar partijen) tegen elkaar streden, soms demagogisch, en konkelden achter de schermen en met hun redevoeringen het arbeiders- of ledevolk achter de gedelegeerden trachtten te bereiken. Ik weet niet of Haase toen al lid was van het Parteivorstand.

Op de partijdag was het Bebel—die aan de Sonderkonferenz niet had deelgenomen maar waarschijnlijk wel door Haase op de hoogte gehouden [was]—die de hoofdaanval deed, en heel goed. Namens de

Badensers sprak Frank,¹⁰⁶ die ik hier voor 't eerst zag; leek een glad geoliede jood, slimme jurist, maar met sterke overtuiging, zo volmaakt burgerlijk, dat zo iemand in Holland nooit bij de socialisten zou zijn gekomen; hij was later, in 1914, dan ook dadelijk een van de meest patriottische woordvoerders geworden, die als vrijwilliger het geweer opnam en spoedig daarop sneuvelde. Nadat er drie dagen over gedebatteerd was, werd de handelwijze van de Badensers veroordeeld, natuurlijk. Maar de vrucht van de Sonderkonferenz was, dat er nu nog aan vastgeknoopt werd een uitdrukkelijke verklaring, dat als het weer gebeurde, zij uit de partij zouden worden gezet; tegen al het tegenspartelen van de voorzitter Dietz,¹⁰⁷ waarschijnlijk gerugsteund door vele halve elementen, werd dit met beslistheid, zonder aarzelen, 's avonds vóór elf uur nog klaar gespeeld. Daarna was er nog een kwestie van 'Massenstreik'. Een voorstel was ingediend door Rosa—ik meen dat het hier was, dat Rosa, Lensch en ik tesamen de formulering opmaakten; het kan echter ook zijn, dat mijn herinnering betrekking heeft op een jaar later in Jena—. Het had [de] ondertekening van ongeveer zestig gedelegeerden.¹⁰⁸ Maar na een halve dag discussie zeiden wij ons, dat de tijd te kort was om alles grondig te bediskussiëren en de bezwaren te weerleggen; de Badense kwestie had alle tijd geabsorbeerd. Dus werden de laatste gedeelten, die over praktische doorvoering der propaganda handelden, teruggetrokken, en het eerste algemene deel aangenomen. Zo gingen wij tevreden naar huis. En de ledenvergadering in Bremen toonde zich geheel tevreden en ingenomen met de gedragslijn. Natuurlijk is toen daarna, of na nog een partijdag, als reactie hierop, door een handige propaganda der reví's ingeleid, een veroordeling van de Sonderkonferenzen gekomen, die de éénheid der partij in gevaar zouden brengen. Deze eis van in elk geval één ongedeelde partij te houden, zat bij de massa der arbeiders zeer diep; ze hadden het gevoel dat daarvan hun kracht en welvaren afhing. Maar ongestoord zou mijn partijwerk niet verlopen. Er kwam van de kant van de Gewerkschaften een kampanje tegen mij. Aanleiding had ik daartoe gegeven door een al vroeger verschenen Korrespondenz-artikel 'Unteroffiziere'.¹⁰⁹ In een burgerlijk tijdschrift had een schrijver die naam en betiteling gebruikt voor de Gewerkschaftsbeambten, en betoogd dat dezen hun soldaten, de arbeiders, wel met de nodige instructie, leiding en onderricht zouden vervullen, dat ze ongevaarlijk voor de maatschappij zouden worden. Ik had dit artikel als aanleiding genomen, om te betogen, dat en waarom er in de arbeiders zelf een heel andere geest en gedachtenleven opgroeide dan in deze beambten. Dat trof deze heren in hun hart. Maar ik was zo onnozel om de naam in de titel van mijn artikel over te nemen.

Had ik er maar een vraagteken achtergezet, en een tiradetje ingevoegd, dat—naar waarheid inderdaad—deze beambten én door hun kennis, én door het aantal van hun soldaten eer als Hauptleute, Obersten of Generäle te betitelen zouden zijn, dan had ik geen punt van aangrijping geboden. Maar ik voelde ze, relatief tot die arbeiders met goed inzicht, als inzichtloze burgerlijke ambtenaartjes. En nu ging in een paar Gewerkschaftsbladen, stilletjes ondersteund en ingelicht door onze brave Bremer beambten, een spektakeltje aan de gang: Pannekoek heeft de Gewerkschafts-beambten Unteroffiziere genoemd; dat tekent zulke geleerde doktoren, die in 'Protzenhäusern' in de voorstad wonen, en zich hoog verheven wanen boven de Genossen, die zich als gewoon arbeider tot die vertrouwensposten opgewerkt hebben.¹¹⁰ Ja, zei Henke tot mij, dat was een slecht gekozen woord; je weet niet hoe de onderofficieren in het leger door de arbeiders die als soldaat onder hen staan en alles van hen verduren, gehaat worden; dus wat dat woord bij ons betekent. Ja, zei ik, dat begrijp ik, maar ik heb het niet bedacht, het is die burgerlijke schrijver die ze zo noemt. Dat zal je niet helpen, meende hij, ze plakken dit nu toch op je. De radikale arbeiders waren woedend op die kerels; enigen van hen wisten wel hoe dat Protzenhaus van mij er uitzag, maar voelden toch, hoe demagogie hier vat had. Terwijl er tot nog toe een soort van hoffelijk-gereserveerde samenwerking en begroeting had plaatsgevonden, werd dat nu moeilijker en slechter. Voor mij voelde ik als het onaangename dat zij elke gelegenheid zouden gebruiken om mijn werk in Bremen aan te vallen of te kritiseren; en zij konden het recht daartoe putten uit het feit dat ik door de partij én de Gewerkschaften samen was aangesteld, in beider dienst dus stond. Daar ik zelf goed wist, hoe er altijd aangrijpingspunten genoeg te vinden zijn, vond ik dat deze verhouding nu tot ondragelijke konflikten zou kunnen leiden; en ik besprak met Henke en Wellmann, of ik niet alleen voor de partij kon blijven, met als salaris wat de partij tot nog toe ook gaf. Als reden werd opgegeven, dat ik meer tijd voor eigen studie en werk wenste. En op die wijze heeft een ledenvergadering in voorjaar 1911 dit goedgekeurd.¹¹¹ Ik kon dit doen, omdat ik van de tweeduizend Mark van de partij en de Korrespondenz samen, wel leven kon. Zo was ik van een hinderlijke band vrij, en kon onbelemmerd met de propaganda en kursussen op mijn eigen wijze voortgaan. Ik had in deze en de volgende jaren nu gelegenheid, de propaganda ook in andere plaatsen dan Bremen uit te breiden. Voor een deel schriftelijk. Ik had Otto Bauer's Nationalitätenfrage in Oostenrijk (een deel van de Marx-Studien) bestudeerd, maar vond, ondanks het vele wetenswaardige dat ik er uit leerde, toch iets zeer sterk na-

tionalistisch, dat wil dus zeggen burgerlijks in de gehele gedachten-gang. Op welke wijze ik met Josef Strasser in kontakt gekomen ben, weet ik niet meer; wellicht eenvoudig doordat zijn, tegen Bauer, Renner, etcetera gerichte brochure over 'Die Arbeiter und die Nationalitätenfrage' verschenen was en in onze handen kwam.¹¹² Hij vertegenwoordigde tegenover de officiële Austromarxisten het werkelijke arbeiders-standpunt. Dus associeerde ik mij met hem, om het klassenstrijd-standpunt tegenover het nationalistische naar voren te brengen. Ik schreef een brochure 'Klassenkampf und Nation', en het werd door hem in Reichenberg, 1912 in Duits-Boemen uitgegeven.

Maar ook mondeling trok ik er op uit. In de eerste plaats en het liefst naar Württemberg, naar Stuttgart, waar ik wist dat ik een sympathiek gehoor en een mooie natuur voor uitstapjes zou vinden. Was er op de eerste Zwitserse tocht aangegaan, in 1909, waarschijnlijk toen over Marxisme-Darwinisme [gesproken]. Ik heb daar toen (in oktober 1910) een week doorgebracht (wonende in privaat-logies goedkoop en netjes op een kamer) voor een toernee over meerdere plaatsen, alles door Westmeyer georganiseerd en voorbereid: in Stuttgart zelf, in Cannstatt, in Esslingen, in Schwäbisch Gmünd en in Göppingen overal hetzelfde thema: die Machtmittel des Proletariats. Dit is een verdere uitwerking van wat in Die taktischen Differenzen al aangeduid was,¹¹³ hier nu echter met de Spitze, hoe ten slotte in de Massenstreik de machtsmiddelen, door botsing met die van de bourgeoisie, tot de hoogste ontplooiing moeten komen. Deze gedachtengang is mij later toegeschenen, de kernkwes-tie van de hele klassenstrijd te vormen, en ik ben er telkens en steeds op teruggekomen—maar ik heb nooit gezien dat anderen de zaak van dezelfde kant beschouwden en de termen er van overgenomen hebben; deze beschouwingswijze is dus blijkbaar voor anderen niet zo dienstig: misschien te filosofisch en te rustig-overwegend, en te weinig agressief? De eerste vergadering was op een zondagochtend in Schwäbisch Gmünd, in een klein zaaltje, dicht volgepropt, ik aan de eene kant; een zo aandachtig gehoor (de arbeiders waren meest kwaliteitsarbeiders in goud- en zilverindustrie) dat ik daar al sprekende tot de beste formuleringen ben gekomen. In Stuttgart was het een geestdriftig gehoor in een grote zaal. Naar Esslingen deed ik van 's morgens af, door de bergen binnendoor, een mooie wandeling, vond daar een prachtig oud kerkje, ging op mijn gemak, na aankomst om vijf uur, eten, en rustig overdenken, en zocht daarna eerst de bestuurders op, die mij na afloop per trein weer naar Stuttgart expedieerden. In Göppingen vond ik ook alleen maar arbeiders-Genossen; daar deed ik 's ochtends een wandeling de Hohenstaufen

op, en daarna terug. Ik ben er een jaar later nog een keer geweest, in oktober 1911, heb daar toen gesproken over 'Abschaffung des Eigentums etc.' met 't oog op de verkiezingen; is in Leipzig als brochure uitgegeven, dus waarschijnlijk eerst als artikelen, 1911,¹¹⁴ nadat in de tussentijd Thalheimer daar redakteur geworden was, die toen een wandeling met mij deed (Thalheimer is er in 1911 gekomen, want in 1912 op [de] partijdag [te] Chemnitz discussie daarover). Thalheimer kende ik, omdat hij ook bij Kautsky kwam; ik meen dat ook een zuster van hem vaak bij de Kautsen was.¹¹⁵ Thalheimer was een ietwat slap, bangelijk karakter, had veel geschiedenis bestudeerd en wist daar veel van. Hij voelde zich als redakteur van dat kleine plaatselijke blaadje, dat scherp radikaal naar de zin van de arbeiders in Göppingen en Gmünd geredigeerd werd, sloot zich bij de actieve beweging om Westmeyer aan, was spoedig in felle polemiek met het revisionistische partijblad in Ulm; de Stuttgarters gaven toen een satirisch spotblaadje uit, Der Radikalinski, om ook eens lachend de rev'i's te pakken te nemen, en daarin treedt Thalheimer tegenover de Ulmer op, hij spuitend uit een fles Göppinger mineraalwater, de ander gooiend uit een slaapkamer-toestel. De partijverhoudingen waren in Württemberg zeer scherp, daar in de laatste tien jaar de grootindustrie met grootindustriële proletariaat daar krachtig opgekomen was; deze modern-proletarisch voelende arbeiders, waarvan Westmeyer de woordvoerder was, werden door een onbillijk kiesstelsel machteloos gehouden in de landsorganisatie (waar negenhonderd landelijke leden meer gedelegeerden benoemden dan achtduizend Stuttgarters); zo bleven de rev'i's meester van de krant en van de landdagsfractie. Steeds werd in de krant gehakt op de radikalen; en zo was mijn voordracht over 'Die Machtmittel des Proletariats' onderwerp van een felle aanval in een hoofd-artikel (uitvoerig verslag was in het lokale nieuws, waarover Westmeyer redakteur was, gegeven). Ik antwoordde er op; en toen er een nog feller aanval kwam: dat ik de partij een nieuwe tactiek van de Massenstreik in plaats van het parlementarisme wou opdrijven, maar dat ik met een klein groepje anderen daarin vrijwel alleen stond, zoals uit de laatste partijdag bleek. Ik heb er toen scherp op geantwoord, en moest er de Badenser geschiedenis bijhalen; de redactie wilde het alleen opnemen als dit geschrapt werd; en dat kon niet. Dus werd de voordracht als brochure uitgegeven en verspreid, met dit antwoord van mij als naschrift er achter.¹¹⁶

De treinreizen bij zulke uitstappen waren ook altijd een bron van genot. Want dan nam ik een dik boek mee, dat pas verschenen was, en waar ik thuis nooit de tijd vond om er mij geheel in te verdiepen (zo las ik Otto Bauer,¹¹⁷ en Hilferding's Finanzkapital, of ook wel

van andere wetenschappen: Morris Jastrow, over de godsdienst der Babyloniërs¹¹⁸). Nu in de trein, in een hoek, de aandacht verdeelend tussen de mooie berghelling en dalgezichten in de mooie Duitse middelgebergten, in het intellectuele genot van het onderwerp waarover ik las, gaf dat een dubbele voldoening. Zo staan mij ogenblikken voor de geest van het Leine-dal bij Einbeck ergens, het mooie Werra-dal tussen Kassel en Frankfurt, en vooral het Schwarzwald bij Horb. Hoe langer zo de dagreis in beslag nam, hoe meer ik dan beleefde.

In het jaar 1912 valt mijn tweede toernee in Zwitserland. De eerste keer, in 1909 was ik daar vanuit Berlijn geweest. Die ging toen uit van een Verband ausländischer Arbeiter in der Schweiz. Deze waren daar zoveel in aantal (ook Russen) dat ze een aparte vereniging hadden, die zeer sterk in alle stromingen van de internationale, dus ook de Duitse, sociaal-demokratie deelnam, geestelijk zeer beweeglijk was en voortdurend sterk in samenstelling wisselde—alles in tegenstelling tot de Zwitsers zelf, die grotendeels conservatiever waren en hun eigen Zwitserse partij hadden. De eerste reis naar Zürich was het, dat ik 's avonds in Berlijn op 't Anhalter Bahnhof instapte, me in een hoekplaats te slapen legde, 's ochtends vroeg wakker werd en uit het raampje zag hoe wij een mooie rivierbocht tussen bergen langsgleden, de Neckar dicht bij Heilbronn; daarna door het Schwarzwald steeds mooier bossen en bergen bij Horb, over Singen naar Schaffhausen, vanuit de trein de waterval bewonderd. Welke voordrachten ik toen in Zürich en wellicht omliggende plaatsen heb gehouden, weet ik niet meer; waarschijnlijk geen groot aantal, en niet alle op opeenvolgende dagen. Tussendoor ben ik toen naar Arth-Goldau getreind, vandaar uit de Rigi op (deed acht uur over wat in Baedeker vier uur heet), kwam 's avonds op Rigi Kulm aan; keek daar op prachtige nevelzee, 's ochtends vroeg opgeluid om met een twintigtal anderen ('t was oktober) zonsopkomst en Alpen-glühen af te wachten; inderdaad pracht van kleur en horizon. Daarna naar beneden gewandeld naar Vitznau (het Nagelfluh waaruit de berg bestaat met zijn losrakende ronde steentjes maakte het dalen vermoeiend) en toen per boot naar Luzern en per trein terug naar Zürich, volgens afspraak voor bezoek aan Fritz Adler,¹¹⁹ die daar woonde als privaat docent; en met hem zowel over socialistische taktiek als over natuurfilosofie gepraat. Toen alle voordrachten afgelopen waren, ging ik per trein naar Brunnen, wandelde de Axenstrasse tot Flüelen, nam daar weer de trein tot Amsteg waar ik logeerde. Aan Ton zond ik in Zehlendorf gekleurde prentbriefkaarten van een reuzenlokomotief bij Flüelen, met Bristenstock, een van de hangbrug over de Kärstelenbach en een van de waterval van

Schaffhausen, die een ereplaats in zijn album kregen. Van Amsteg wandelde ik de Gotthardstrasse (door hooghangende mist geen sneeuwberg te zien, dus leek op middelgebergte), logeerde in Andermatt, de pas over, en van Airolo met trein terug, naar Basel en zo naar Stuttgart.

De tweede tocht in 1912 was gearrangeerd door Brandler,¹²⁰ die te voren in Bremen had gewerkt, nu sekretaris was in Zürich, vurig links-radikaal. Hij voegde er voordrachten in Basel, Bern, Winterthur en Davos in, en nam voor mij een Generalabonnement, waardoor ik er voor minder geld meer reizen bij kon doen; daartoe liet ik hem in 't programma twee vrije dagen invoegen. In Winterthur was het een echt proletarisch Zwitsers gehoor, gevolg van de grote metaal-industrie aldaar. Ik ging toen met de Gotthardbaan naar 't zuiden, om de eindeloze regen te ontvluchten (het was weer oktober); in Göschenen was het sneeuw, maar in Airolo stralende zon en blauwe lucht. Ik ging door tot Lugano, wandelde de Paradiso langs, de brug van Melide over, een eindje de Monte Generoso op, spoorde na terugkeer naar Faido, en logeerde daar als enige in een hotel-dependance, waarvoor de bewaker eerst opgespoord moest worden (het was ver buiten het seizoen, en het grote hotel ernaast was gesloten). De volgende dag wandelde ik van Faido Ticino-strudel langs daarna in trein naar Basel, voor de voordracht aldaar. Daarna weer naar Zürich, waar ik in een vergadering voor Genossinnen sprak over vrouwenbeweging en socialisme. Van Zürich naar Bern; daar ontmoette ik Robert Grimm, de hoofdredakteur van de Berner Tagwacht,¹²¹ een pittige kerel; maar toch in een enkele uiting proefde ik de parlementariër, nog wel zeer vurig en radikaal, maar toch iets er in van de leider, die het zal 'manage'. Tot laat in de nacht, half twee, zaten we in een heel gezelschap Genossen, na afloop van de voordracht na te bomen. (Onderwerp zal wel in al die plaatsen Massenstreik en socialistische taktiek geweest zijn). Toen, na twee uur te hebben geslapen, opgeklopt, de straat op naar het station, waar in de wachtkamer ontbijt klaar stond voor alle reizigers, die met de ochtendsneltrein van vijf uur naar Zürich gingen. Daar juist tijd voor het hotel, alles klaar maken, toen in de trein naar Davos, via Chur en Filisur. Ik sliep telkens in op deze tocht, kon met een half oog maar het viadukt bij Filisur en de verdere alpenscenes nu en dan aanzien. In Davos vond ik niemand, wist niet waar de vergadering was, zag ook nergens aanplakbiljetten, ging naar het hotel, daarna klom ik de Schatzalp op, met de Bergbahn terug, ging in het hotel tot vijf uur namiddags slapen (al rustende de voordracht overdenkende) en bij het eten aan de kelner vragend naar een krant, waar ik ook niets in vond, daarna van hem vernam, dat de vergadering van de Sozialde-

mokratische Verein daar in datzelfde hotel zou plaatsvinden, in een grote zaal die er bij hoorde. Ik trof daar een paar Russinnen-partijgenoten, met wie wij meelingen voor een napraatje. De volgende ochtend op de trein, die met regelmatige aansluiting mij 's avonds in Frankfurt bracht, daar onmiddellijk nachttrein naar Bremen, waar ik 's ochtends om zes uur aankwam en om zeven uur thuis was.

Waarschijnlijk loopt dit reisverhaal een heel eind op de andere gebeurtenissen vooruit; ik heb hier geen datums, waaruit dit alles te rekonstrueren is.

Na de partijdag in Jena 1911 begon ik met de kursussen in Bremen, nu veelal met eenzelfde onderwerp in vele verschillende distrikten; enerzijds ver westelijk tot Gröpelingen, bijna een uur in de tram (terug 's avonds na afloop, in wintertijd, een koud karwei), en naar het oosten tot Walle en Sebaldsbrück, en aan de overkant, zuidelijk van de Weser, naar Woltmershausen. Meestal was het in kleine lokaaltjes, waren het groepen van twintig-dertig-veertig personen, die het bijwoonden; er moest steeds door een dadelijk gekozen Obmann aantekening worden gehouden, wie er wel en niet waren; en hier kwam dadelijk het verschil met de Parteischule voor den dag: elke cursus verliep gaandeweg, zakte af doordat één toevallig verzuim, vaak door ander partijwerk of vergadering, de aansluiting van de stof deed missen; en ze zaten daar, na een vermoeiende dagtaak, met wat nog 's avonds aan kracht over was.

In het Parteibericht over een afgelopen jaar kregen de hoorders wel eens een schrobbering, dat ze trouwer moesten blijven volhouden—later bedacht ik, dat men het had kunnen bevorderen, door meer schoolmeesterlijk elke keer een kort overzicht van het voorafgaande als inleiding te geven. Op die tijd vond ik dat afzakken altijd onaangenaam, als een teken dat mijn werk toch niet zoveel succes had, als ik wenste, dus dat de noodzakelijkheid of nuttigheid wel eens zou blijken onvoldoende te zijn. En dat dit, zodra om andere reden, voor de richtingsstrijd in de partij, een aanval op mij nodig was, dit als wapen zou kunnen worden gebruikt. Als onderwerpen, die behandeld werden, zag ik in een later verslag van de Verein: het Erfurter program, de National-Ökonomie, de geschiedenis van de arbeidersbeweging.

Daarnaast gaf het partijleven zelf wel veel voldoening. Er waren telkens Veranstaltungen (Meifeest, uitvoeringen van het koor, herdenkingsdagen, waarbij ik zelf een enkele keer als spreker optrad, bij voorbeeld in 1913 herdenking van 1863, [de] stichting van de Allgemeine Arbeiterverein door Lassalle), en ledenvergaderingen, vaak met belangrijke agendapunten, die telkens stof tot controversen ga-

ven. Zo eens een plan, om de organisatie te verbeteren door een tusseninstantie van een soort gedelegeerden te scheppen, die dan de politieke leiding zouden krijgen. (Dit werd toen ook voor de gehele Duitse partij overwogen). Ik heb daar in een paar artikelen in de Bremer Bürger-Zeitung een kritiek op geleverd,¹²² en in de ledenvergadering, waar ik na de referent van de commissie die het aanbeval, als koreferent het bestreed, werd het verworpen. Meestal waren het niet organisatorische maar politieke problemen; dan ging de belangstelling fel omhoog; en vaak gebeurde het dan dat, als ik na afloop naar huis ging, over de Weserdeich, dan een of een paar Genossen met me mee wandelden, en we dan alles nog eens bepraatten. Dan hoorde ik van hen details uit hun kring, uit hun werk (over de druk van hun werk in het bedrijf klaagden ze nooit, dat vonden ze vanzelfsprekend; dat de kollektieve druk in het bedrijf de basis was van hun hele denken, werd hun zelden bewust), maar vooral ook hun moeilijkheden in de Gewerkschaften, met hun kameraden, in hun propaganda; dan spraken ze over hun denkbeelden en opvattingen van partij en strijd. Daar heb ik mij dan wel het meest één met hen gevoeld, enkel als een kameraad, die wat meer gezien en geleerd had en hun raad kon geven, of bij wie ze alleen maar eens zich konden uitspreken. Sommigen bezochten mij ook nu en dan thuis. De namen van de meesten ben ik vergeten, ik herinner mij de timmerman Bremermann, de metselaar Pöhlant. Maar als groep, als mensensoort, als type van het beste onder de toenmalige sociaal-demokratische arbeiders leven ze nog steeds in mijn herinnering.

Ik noemde daar de Weserdeich; want na ruim een jaar verhuisden wij naar een eigen woning, aan de Staderstrasse, zijstraat van de Weserdeich, een half uur oostelijk van de stad. Henke en anderen hadden me al eens gezegd, dat in Bremen huurhuizen schaars waren, en bijna ieder zijn huis bezat, het kocht, en weer verkocht als hij verhuisde. Er werd toen juist een heel blok of liever huizenrij gebouwd door bouwer Wedekind aan de Staderstrasse en te koop [aan]geboden. Door bijtijds werk er van te maken, kon aan de woning die wij uitzochten, allerlei veranderd worden, wat ons in de Duitse bouw niet paste: bij voorbeeld in plaats van een gesloten Wintergarten aan de achterkant een grote open veranda, die 's zomers een bron van genot was; en slaapkamers rustig achter, met badkamer vóór; en een studeerkamer hoog op zolder voor mij met ver uitzicht naar het oosten. De omgeving, het Weserstrand (met zandduintjes) en de Botanische Garten (pas in eerste groei) was voor de kinderen vol aardige plaatsen van buiten zijn.

In het tweede jaar van ons verblijf vielen toen, voorjaar 1912, de

nieuwe Reichstagswahlen. Voor Bremen was dat van bijzonder belang, omdat dit gepaard ging met een persoonswisseling. Rijksdaglid voor Bremen was sinds vele jaren een oudgediende, die nu Gastwirt in Bremerhaven was (zijn naam Schmalfeldt).¹²³ In Duitsland was het gebruik, dat arbeiders die wegens hun socialisme gemasseregelt waren, een zaakje opzetten, waar een flinke arbeiderskandizie aan vast zat, dus ze werden meest 'Zigarrenfritze' zoals dat daar heette, of Schankwirt. Maar deze oudgediende was een onbeduidende persoon. Dus vatte men in Bremen het plan [op], om dit te veranderen en Henke als kandidaat op te stellen. Zoiets is in 't algemeen moeilijk; de arbeiders vinden het ondankbaar en illoyaal om iemand in zo'n geval af te zagen, ook al kan men veel betere krijgen; als hij maar niet direkt kwaad gedaan heeft. Zo stelden zelfs de Stuttgarters hun revisionistisch rijksdaglid Hildenbrandt¹²⁴ weer opnieuw op, eigenlijk om de massa meelopers te believen, uit vrees dat die bij het opstellen van een nieuwe radikale kandidaat, daar niet op zou stemmen: en bij de felle haat daar en Skrupellositeit der rev'i's die zeker allen zouden tegenwerken, was daar veel kans op. Maar in Bremen bestond een dergelijk gevaar niet. Wel moest het zorgvuldig voorbereid worden, door de Obmänner en vooraanstaande Genossen der distrikten eerst te polsen, en zo een vaste basis te hebben. Wellmann stelde het in de ledenvergadering voor, wees op de veel grotere bekwaamheid van Henke, en na wat gesputter van de revisionistische oppositie, die toch ook met goed fatsoen die oude Gastwirt niet kon verdedigen, werd het algemeen als vanzelfsprekend aanvaard.

In dit eerste Bremense jaar kwamen ook discussies over het vraagstuk 'Massen und Führer', over de rol die de leiders in de beweging spelen.¹²⁵ Doordat er bij de Massenstreik ook sprake was van Massenaktionen, kwam altijd die Masse naar voren, en daardoor als tegenpool vanzelf ook het begrip Führer. Er was nog een reden: de arbeiders voelden, hoe de macht van het apparaat, van de gehele bureaucratie, speciaal in de Gewerkschaften, steeds meer baas over hen werd. Al die beambten voegden zich instinctief samen tot een gesloten korps, dat elkaar steeds in de hand speelde; de revisionistische partijleiders en politici voegden zich er bewust bij als bondgenoten; en de andere partijbeambten, sekretarissen en dergelijke voelden zich ook in dit net ingezogen, en hadden al hun bewuste kennis en actieve verdediging nodig (die redakteuren eigenlijk alleen konden doen) om er vrij van te blijven. De arbeiders voelden zich onder dat juk komen, en wisten niet, hoe er zich aan te ontworstelen: bij elke poging tot verzet heette het: Disziplin! Ik kreeg toen uit Hamburg, waar ook heel wat oppositie-geest was, maar onder de

leiders veel meer oudradikale en revisionistische elementen, een uitnodiging om voor de partijafdeling te spreken over 'Massen und Führer'. Vooraf, eind februari 1911, zou ik eerst voor een 'referentenclub' spreken: wat titel van onderwerp [was], weet ik niet meer: dit was echt een clubje Führer, zonder de arbeidersmassa's. Ik ben daar stevig van leer getrokken, en vond daardoor bijval bij een enthousiaste minderheid, wat me erg meeviel. Veel debaters natuurlijk, en de eerste, een zekere Laufkötter,¹²⁶ plaatselijke beroemdheid als kursushouder, sprak zo onomwonden—denkbeelden, die bij ons zuiver vrijzinnig-demokratisch heetten,—dat ik hem in 't slot van mijn antwoord zei, dat hij blij mocht zijn, dat er geen arbeiders bij waren om zijn denkbeelden te horen. Dit was maar een schermtuiling vooraf, tevens om vaste afspraak te maken voor de eigenlijke voordracht voor de leden. Ik kreeg in de tussentijd nader bericht, dat men Legien, de voorzitter van de algemene Gewerkschaftsbond uitgenodigd had voor een koreferaat.¹²⁷ Dus nu werd het een echte bewuste strijd. Ik vermoedde toen dat het was om naar buiten toch vooral niet de indruk te maken van eenzijdige voorlichting. Toen ik er kwam die avond, was het een reuzenzaal van drie- tot vierduizend mensen, geheel vol; zodat ik onmiddellijk voelde: hier kan ik niet gaan redeneren en uitleggen, hier moet ik scherp geaccentueerd sprekende, meningen en stellingen langzaam en duidelijk zeggen, anders kan ik de zaal niet beheersen. En dat lukte. Daarna Legien. Ik weet niet meer, wat wij beiden gezegd hebben; ik weet niet of ik de krant, de Hamburger Echo, waar 't verslag in staat, nog ergens heb.¹²⁸ Ik weet alleen dat ik begon met Napoleon, en dat hij viel, omdat de Franse bourgeoisie, de klasse, hem niet meer hebben wou; dus de Masse bestimmt: wij zeggen niet, dat dat 'soll', maar dat dit in de geschiedenis steeds blijkt. Hoe ik daarop verder gegaan ben, weet ik niet meer. Maar het kwam er niet op aan. Want in het debat waren een paar debaters slechts die mij kritiseerden, maar een groot aantal tegen Legien. En toen bleek mij, wat de Hamburgers bedoelden: met mij als solide ruggesteun voor de bewijs-redenering wilden ze Legien eens duchtig de waarheid zeggen, en al hun ongenoegen en kritiek op de toenemende macht en machtsbewustzijn van die leiders afladen op 't hoofd van deze opperführer. Hij had daar heel onaangename ogenblikken, en ik had achteraf eigenlijk wat met hem te doen; hij was lang de kwaadste niet en had nog veel oud socialistisch gevoel in zich, wat velen van de jongere generatie, zoals Winnig (die tegen mij optrad)¹²⁹ helemaal misten. Toen wij beiden onze slotwoorden hadden gegeven, was het ver over middernacht; maar natuurlijk gingen wij toen met de radikale vriendengroep nog wat koffie drinken in een

café, om de hete hoofden in wat rustiger gesprek af te koelen. Daarna wilden de Bremers, die er van hoorden en lazen, ook hun aandeel hebben, en een Gewerkschafts-afdeling aldaar vroeg mij om over hetzelfde voor hen te spreken; en daarbij vroegen ze Winnig als koreferent. Ik weet nog dat hier mijn stemming geheel anders was; ik had niet het gevoel van een strijd waar het op aankwam, veeleer: jullie weten dat allemaal allang, dus waarvoor spreek ik? toch zeker niet alleen om die Winnig? Dus ik had het gevoel van matheid, en hij was zeer voorzichtig, zodat het gevolg was, dat de hoorders helemaal niet het gevoel van een felle strijd kregen. Of zoals een mij na afloop zei: So löst sich hier Alles in Wohlgefallen auf. Ik heb het vaker gehad, dat eenzelfde onderwerp dat ik elders met gloed en overtuiging behandelde, zodra ik dat voor de Bremers ook zou doen, de gloed en de stemming ontbraken; ik kende hen te goed, en wist, dat zij dat alles eigenlijk al wisten. Deze Winnig werd naderhand, in de revolutie, een der felste patriotten, die een vrijwilligerscorps bijeenbracht om samen met de jonkers de revolutionaire arbeiders neer te slaan.

In deze jaren 1911-13 kwam er nu ook in de Duitse partij een verschuiving, of eigenlijk eerst een antagonisme en scheiding in wat te voren de kompakte radikale meerderheid was. Dat wat ik in maart 1910 in Kautsky's woning had bijgewoond, ontwikkelde zich nu gaandeweg. Er moet in 1910-11 een strijd van artikelen tussen Kautsky en Rosa zijn ontstaan; ik vind er niets van in de Neue Zeit, dus het moet elders ingestaan hebben;¹³⁰ er wordt later in het verslag over de partijdag van Jena op gezinspeeld; en ik herinner mij, dat Rosa mij in dit eerste Bremense jaar vroeg naar materiaal, wat ik tegen Kautsky had geschreven, en dat ik tot diep in de nacht bezig was, uit te zoeken om haar dadelijk toe te sturen.¹³¹ Waarover het precies ging, weet ik dus niet; het is natuurlijk over massastaking en massa-aktie geweest, mogelijk met het oog op het oorlogsgevaar door de Marokko-affaire.

Op de partijdag van Jena 1911 was die Marokko-affaire eigenlijk de hoofdschotel.¹³² Daar was door de 'Panthersprong' in Agadir, plotseling akuit oorlogsgevaar; maar de arbeiders waren zich dat maar half bewust, en het Parteivorstand nog minder. Dat Parteivorstand bestond grotendeels uit hele oud-gedienden (Pfannkuch,¹³³ Molkenbuhr¹³⁴ en dergelijke) in hun tijd braaf en verdienstelijk, maar zonder enig benul van moderne ontwikkeling; en vastgeroest in een primitief bureaucratisme: een lid van het bestuur van zo'n partij, die een middag besteedt met zelf postzegels op alle circulaires te plakken. Daarnaast dan jonger opgekomenen als Ebert, die nog veel erger waren. Ebert had ik mijn eerste Berlijnse jaar enige malen ont-

moet, bij gemeenschappelijke zittingen van Parteischule en Bildungsausschuss met een lid van het Parteivorstand, dat (afgezien van eerste plechtige opening toen Bebel verscheen) bijna altijd Ebert was. Hij was een breedgeschouderde, zelfbewuste kleine burger, zonder enige grote lijn van een politiek inzicht, een funktionaris die door ijverig alles te beheren, zichzelf macht verschaft; handig en knap 'am grünen Tisch', dus aan de konferentietafel zijn zin doortzettend, en bekwaam in al het kleine gemanipuleer. Hij was, hoorde ik vertellen, in 1904 in het Parteivorstand gekomen, toen een fel radikale en een revisionistische kandidaat tegenover elkaar stonden, en men toen uiterst vol lof was over de organisatie van de feestavond (in Bremen was het) die door Ebert in elkaar was gezet; dat overtuigde de partijdag van zijn organisatorisch talent. Sindsdien had hij zich daar, steeds voorzichtig en afwachtend, geleidelijk naar voren geschoven als de dienstvaardige man, die alles kan en doet, altijd de stevige radikaal markerend. Ver boven allen stak Bebel uit. Maar uit zijn referaat in Jena over de Marokko-affaire blijkt hoe weinig hij zelfs beseftte, waar het om ging: altijd maar tot de arbeiders zeggen: zie hoe dom en onverantwoordelijk je regeerders zijn; maar geen woord er over wat in zulke ernstige ogenblikken tegen het oorlogsgevaar moest gedaan [worden].¹³⁵ Rosa pakte hem daar fors aan; hij bewees, en de andere P.V.'s, hoe korrekt ze alles behandeld hadden. Maar 't feit was, dat toen Franse syndikalist in Berlijn kwamen, om over gemeenschappelijke aktie te praten, het Duitse PV helemaal niets van de ondergrond van het oorlogsgevaar had gemerkt.¹³⁶ Het verschil tussen Rosa en die aan haar kant stonden, en de oude radikalen, waarvoor Kauts soms het woord deed, was zo duidelijk; maar vooral daarin, dat die oud-radikale leiders niet wisten, wat nog meer te doen dan wat Flugblätter uit te geven en felle denunciaties tegen de regering te richten. Het was een hopeloos geval, want zij voelden en wilden de massa-aktie niet, waren te bang voor een konflikt met de regering en met de moeizaam gewonnen wettelijkheid.

Deze geheel verschillende opvatting tussen de links-radikalen, zoals ze zichzelf gaandeweg noemden, en de oud-radikalen, zogenaamd marxistisch centrum, kwam nu steeds meer naar voren. De revii's verheugden zich daarover, dat er in de oude meerderheid een scheur kwam, waardoor zij toenadering vonden bij het centrum. De links-radikalen waren altijd hun felste bestrijders geweest. Ik herinner mij dat na een rede van Bebel over het rijksdag-kiesrecht en het gevaar dat dit zou kunnen lopen, besloten werd, geen debat te houden, om de indruk van eensgezindheid niet te storen. En toen Karl Liebknecht er tegen sprak en zei: wij moeten toch overleggen, hoe

wij er tegen zullen ingaan,¹³⁷ werd hem toegeroepen: dat weten wij al lang. Hadden ze dit ook maar geweten een paar jaar later, toen de oorlog kwam!

Eerst kwam er natuurlijk weer een parlementaire kwestie tussen. De verkiezingen van 1912 hadden aan de sociaal-demokraten een grote overwinning gebracht, een derde van alle stemmen, drie miljoen, dadelijk 64 leden [gekozen voor de rijksdag] meen ik, met een groot aantal herstemmingen.¹³⁸ Het PV sloot een Stichwahlabkommen¹³⁹ met de Freisinnigen, om elkaar bij de Stichwahlen te helpen (wat een groot deel der vrijzinnige kiezers aan hun laars lapten) met uitgesproken doel het 'zwartblauwe blok', dat wil zeggen de meerderheid van konservatieven en centrum te breken (dus zoiets als in Nederland in 1905 tegen Kuyper). Daarna maakte de sociaal-democratie aanspraak op een der vicepresidentschappen, maar na veel minder mooi gemarchandeer mislukte dat. Zo kwam het dat, toen Rosa in Bremen na afloop van de Wahlsieg kwam spreken, ze zei: wij hebben in 1907 getoond, dat wij Niederlagen kunnen verdragen; maar kunnen wij ook Siege verdragen? Bremen was een plaats, die ten volle aan haar kant stond; wij bewonderden weer de vlijmscherpe logika van al haar woorden en betogen. Onderwijl schreef Henke, ons pas gekozen rijksdaglid uit Berlijn berichten en indrukken; en hoe daar, door toevallige omstandigheid een sociaal-demokraat (ik meen Scheidemann)¹⁴⁰ een kort tijdje de voorzittersstoel innam; en Henke, vol verrukking schreef: habt ihr es gehört? er sagte: *ich* berufe das Haus auf so und so zusammen; *ich* schliesse die Sitzung—kinderlijk blij met dit eventjes formeel een officieel ambt uitoefenen door een partijlid. En dat was het groene hout!

In deze tijd 1910-11 begint nu ook Kautsky geheel en al af te vallen. Het ergste symptoom was zijn artikel 'Die Aktion der Masse' in de Neue Zeit van oktober 1911.¹⁴¹ Daarmee wilde hij zijn bijdrage leveren tot het begrip van de massa als politieke faktor. Maar het begrip klasse ging daarbij geheel verloren. Ik heb daarop toen vuur gevat, en zond een artikel 'Massenaktion und Revolution', dat in juli 1912 in de Neue Zeit verscheen. Kautsky antwoordde met 'Die neue Taktik'; ik weer met 'Marxistische Theorie und revolutionäre Taktik' (november-december 1912). Tot slot nog nodig een kort 'Zum Schluss' van mij in januari 1913, met naschrift van Kauts.¹⁴² In het eerste artikel begon ik nu (maar kort) weer met tegenoverstelling van de machtsfactoren van bourgeoisie en proletariaat (als in het kleine Stuttgarter brochure'tje); en, om niet behoeven te zeggen: die Arbeiter sollen so und so, in Massenkämpfen, dus niet als boetprediker en opruijer te fungeren, trad ik als profeet op: die Ar-

beiter werden so und so; later is gebleken, dat dit inderdaad maar voor een kleine fraktie gold. Tot slot wees Kautsky er op, met glorie, dat ik Marx en het Marxisme daarbij had verzaakt, want ik vond de praktische daden waartoe het Kommunistische Manifest 1847¹⁴³ opriep, voor 1912 verouderd. Hiermee had ik voor de Neue Zeit mijn bijdrage tot de theoretische Klärung geleverd. Nu achteraf lijkt het ook nog te beperkt, wat ik toen zei: Massenaktion betekent een nieuwe strijdvorm en optreden van de georganiseerde arbeidersmassa's; maar voor die tijd, toen wij in de sociaal-demokratische partij toch steeds de leidende kerntroep van de klasse zagen, was dit al het verste, waartoe men toen kon komen.¹⁴⁴

Door al deze discussies en verschillen was er natuurlijk wel enige verkoeling tussen Kautsky en mij gekomen; maar niet zozeer persoonlijk als wel theoretisch. Hij nam mij een deel van de Zeitschriftenschau af, door er anderen bij in op te nemen en de totale ruimte niet uit te breiden.¹⁴⁵ Ik bleef in andere opzichten een behoorlijk medewerker, schreef op zijn verzoek, bij een sterfdag-herdenking geloof ik, een artikel 'Dietzgen's Werk'.¹⁴⁶ En in [het] volgend jaar nam ik deel aan de discussie over de 'Deckungsfrage',¹⁴⁷ een lastig onderwerp en vraagstuk: moet men de regering (voor haar militaire uitgaven) directe belastingen (die dus de bezitters treffen) toestaan?

Maar de groep van 'links-radikalen', die zich nu gaandeweg begon af te tekenen, was in het geheel geen 'cameraderie', die elkaar trouw steunde, want de woordvoerders hadden zelf dikwijls onderling strijd. Daarover straks.

Op een van deze partijdagen, 1911, 1912 of '13, kwam ik ook in nader gesprek met Karl Liebknecht. Hij zei me toen, enigszins tot mijn schrik, dat hij geen vertrouwen en geloof in het Marxisme had. Dat kwam natuurlijk omdat Kautsky en zijn richting altijd als de vertegenwoordigers van de marxistische theorie golden; en daar, tegen al die oude traditionele onwil, had hij op te tornen. Ik trachtte hem de zaak anders te doen inzien; maar dat is natuurlijk niet gelukt. Zijn na zijn dood uitgegeven opstellen tonen, hoe hij volkomen elk theoretisch fundament miste.¹⁴⁸

Op de partijdag van Jena 1911, bij de Marokko-kwestie, was gebleken hoe onwennig de Duitse partij tegenover het imperialisme als moderne vorm van kapitalisme stond. Er werden wel dingen over of liever tegen gezegd, Haase hield er op de volgende partijdag, 1912, in Chemnitz, een referaat over; maar het was alles in dezelfde gedachtengang als van Kautsky, een soort waanzinnigheid die zich van de bourgeoisie had meester gemaakt, grootheidswaan en roemzucht, door militaristische kringen en wapenfabrikanten aangewak-

kerd. Detailkennis van de aan de gang zijnde wereldpolitiek, die overal in de wereld aan het werk was, ontbrak zo goed als geheel. Degene die dit alles geheel beheerste was Radek,¹⁴⁹ met wie wij nu veel te doen kregen. Hij was een Galicische jood, heette Sobelson, was al als gymnasiast socialist en werkte in de Poolse beweging. Hij had een scherp kritisch oordeel, een reusachtige kennis van alles wat hij las, was niet bang, en joeg door zijn brutaal optreden die oude Partei-eichen, die met minachting op dat kleine jonge joodje neerzagen, vaak tegen zich in het harnas; hij van zijn kant had minachting voor die oude sullen of geboorneerde burokraten, door geen gevoel van respectvolle saamhorigheid verzacht. Maar hij was slordig in geldzaken, en tenslotte ook met zeer weinig scrupules om zijn doel te bereiken. Ik had hem in Berlijn al eens ontmoet; hij schreef recensies over de hele imperialistische literatuur die in de jaren 1908-12 in de Duitse intellektuelen en bourgeoisie opgang maakte. Later schreef hij uitstekende artikelen in de Neue Zeit, de Leipziger Volkszeitung en vooral de Bremer Bürger-Zeitung over al deze kwesties, zo ook over het Marokko-vraagstuk. En toen gaf hij een boekje uit 'Der deutsche Imperialismus und die Arbeiterklasse', dat het beste was, wat de partij op dit gebied had.¹⁵⁰ Hij kwam herhaaldelijk in Bremen, had veel invloed op Henke en was een onschatbare hulp voor de redaktie, daar hij artikelen uit zijn mouw schudde zodra ze nodig waren.

Maar hij had in de Poolse partij ruzie met Rosa, of liever met Rosa's vriend en medewerker Dr. Tyschka¹⁵¹ gekregen, die voorzitter van de partij was, en met een paar anderen en Rosa die partij vrijwel autokratisch bestuurde; sinds jaren was er geen kongres van gedelegeerden geweest, wat door de Tsaristische politieonderdrukking verklaard en gerechtvaardigd werd.¹⁵² Naar Radek mij meedeelde, was daarover bij de Poolse arbeiders misnoegen; hij beschouwde zichzelf als woordvoerder van de nieuwe generatie van arbeiders, die zichzelf leiden wilden en dus democratie in de partij verlangden. Of dit de woede van Tyschka heeft opgewekt, of wat anders, weldra had deze een aktie in elkaar gezet, volgens welke Radek wegens diefstal uit de Poolse partij gezet werd. (In Radek's verdedigingsschrift zegt hij er van, dat hij bij een bespreking van de financiën zei, dat hij aan ... een sommetje, dat hij gekollekteerd had, had afgedragen; deze echter herinnerde zich dat niet; dus, was de konklusie, had Radek dat geld gestolen, dat niemand miste, en waarvoor zijn mededeling de enige grond was.)¹⁵³ In Berlijn was hij lid van de Duitse partij geweest, doch zijn kontributie maar een paar weken betaald, zal wel zeer arm geweest zijn, en men weigerde hem daar opnieuw in te schrijven, omdat hij door de broederpartij was

uitgesloten. Toen kwam hij naar Bremen en werd daar ingeschreven.

Nu kwam de Chemnitzer partijdag in herfst 1912. En daar kregen we eerst, bij het verslag van het PV de Göppinger affaire. De Göppingers hadden het vorig jaar hun lokaal blaadje opgericht met gelijke steun van het PV, zoals telkens overal was gebeurd; Thalheimer, de redakteur, kreeg veel hulp van Radek en stond sterk onder zijn invloed.¹⁵⁴

De revipers van Württemberg liet opmerkingen vallen over de soliditeit van het blad, wat ten gevolge had, dat allerlei leveranciers vroeger hun rekeningen presenteerden dan gewoonte was en gerekend was, en zo dreigde bankroet, waarbij tal van arbeiders en kleine luiden hun kapitaalje, dat ze in de krant hadden gestoken, zouden verliezen. In die nood gingen ze naar het PV, dat hen voor de sanering naar het Württembergs Landes Vorstand verwees (alles korrekt; maar dit waren de revisionistische leiders; en die stelden als konditie: versmelting met het Ulmer blad, en Thalheimer er uit, alleen de revisionistische Ulmer redakteur blijft). Uit nood moesten ze het aannemen, maar kwamen nu met hun klacht voor de partijdag. Het Göppinger mannetje, Schepperle, vertelde uitvoerig, hoe alles gegaan was; en wat toen Ebert uit de hoogte tegen hem donderde, en de Württembergse revipers toonden, hoe dwaas hij en de zijnen gehandeld hadden, konden aan de juistheid niets afdingen; zij, PV en LV waren in alles korrekt geweest volgens de statuten. Maar het bleek duidelijk hoe handig hier een spel met verdeelde rollen was gespeeld, Ebert en Kolb-Keil elkaar in de handen hadden gespeeld, om de Göppingers van hun radikale blaadje te beroven; een spel van macht van het PV dat de geldzak van de partij in handen had, nu gebruikt om een klein machteloos plaatsje een richting op te dringen die het niet wenste. Want nu het bankroet was afgewend, hadden de Göppingers hun spaarduiten zitten in een blaadje, dat ze naar de inhoud verfoeiden. Het was een allervuilst stukje burokraten- of leiders-manipulatie, het eerste geval van een Gleichschaltung van de pers door macht van boven, tegen de zin der lezers, twintig jaar vóórdat dit systeem op heel Duitsland werd toegepast.

De grote reden waarom PV ook zo ongenadig tegen de Göppingers was, lag daarin dat Radek, als vriend van Thalheimer, daarin schreef en in zijn kritiek en berichtgeving waarschijnlijk de hoogste instanties niet gespaard heeft. Nu was Ebert zelf in Göppingen gekomen, zogenaamd om bemiddeling namens PV in het konflikt aan te bieden. Thalheimer was op de vlucht geslagen, dat wil zeggen was met ziekteverlof afwezig, en in zijn naam zat Radek er als vertegenwoordiger van de redaktie. En door zijn zaakkennis, nu en dan er

wat tussen in werpend, werd Ebert steeds meer tot woede geprikkeld tegen dat impertinente joodje, en nog meer, toen hij opmerkte dat deze notities maakte van zijn woorden. Stel je voor! En deze brutaliteit kwam Ebert nu aan de partijdag voorleggen. En nu was de Poolse affaire van Radek al aan de gang; men hoorde al tussenroepen van Der Lump; dat was voor al die brave eerlijke arbeiders te erg, niet enkel dat zo'n kereltje tegen een lid van het PV zo dorst optreden, in plaats van in eerbied in elkaar te zakken, maar dat hij bovendien nog gestolen had. Waar dus even aan die naam getipt werd, werd de partijdag al woest. De stemming was zo, dat zelfs Leдебour en Karl Liebknecht verklaarden—mij na al 't gehoorde geheel onbegrijpelijk—dat ze de houding van het PV goedkeurden. Westmeyer was de enige, die de partij van de Göppingers opnam. Het was een droevig neerdrukkend geval van gezagshoogmoed, die de zwakke onrecht deed, zonder dat er protest kwam.

De stemming was in Chemnitz anders dan op vroegere kongressen. Het was duidelijk, dat PV en Zuidduitsers dichter bij elkaar waren gekomen. De revisionisten waren niet meer zo geïsoleerd. De grote massa van wat nominaal de radikalen heette, toonde zich afkerig van het links-radikalisme, gingen een soort centrum vormen, dat bij kwesties van oude tactiek links uitsloeg, maar bij alle nieuwe zwaarwegende kwesties als imperialisme en dergelijke aarzelde en niet naar links wou. Dit waren over het geheel ook niet de radikale arbeiders, maar veeleer de opkomende partijburokratie, kleine plaatselijke funktionarissen. In hun tegenzin tegen de tactiek die naar massa-akties wees, kwam de behoefte voor den dag, de partij in de rustige parlementaire banen te laten groeien tot politieke macht; en van deze behoefte was ook het PV een vertegenwoordiger. Er werd daarna een kort debat, een namiddag, aan het imperialisme besteed: Haase gaf de oude wijze van zien, Lensch sprak (Rosa was wegens ziekte afwezig evenals Kautsky) aan de andere zijde, maar ietwat voorzichtig, zonder vuur of glans. Ik heb toen ook wat gezegd, om de basis wat breder te leggen en te wijzen op de massa-akties als enig verweermiddel.¹⁵⁵ Maar al dit weinige gereedevoer was toch maar een eerste aanraking met het vraagstuk. Daarna kwam het uitsluitingsproces tegen Gerhard Hildebrand, die in zijn geschriften geheel burgerlijk imperialist was geworden, heel korrekt en netjes gevoerd; de partij bleef daarin precies het oude standpunt handhaven.¹⁵⁶

Voor de behandeling van het imperialisme in de partij was het nu wel heel ongelukkig, dat de beste kenner, Radek, en de vurigste propagandist der massa-actie, Rosa, door die Poolse geschiedenis in de felste tegenstelling stonden. En nu kwam er nog een komplikatie

bij. Rosa publiceerde in januari 1913 in de Vorwärts-verlag een dik boek 'Die Akkumulation des Kapitals'. Ik kende zelf het tweede en derde deel van Marx goed; ik had Marx' rekenschema's ter illustratie van het produktie-proces in deel II, reeds vaak toegepast en gebruikt, indertijd bijvoorbeeld tegen Tugan.¹⁵⁷ En nu kwam Rosa hier met de stelling, dat Marx daar een fout gemaakt had, een probleem niet gezien [had] en dus onbeantwoord gelaten, dus een lacune in de theorie, en die zij, Rosa, nu ontdekte, en waaruit zij de bewegende krachten van crisis en kapitaal-ontwikkeling afleidde. Ik was perplex toen ik het las, schrok eerst bij de gedachte dat ik het nooit bemerkt had, maar zag weldra dat de fout geheel bij Rosa lag; zij had het mis. Mijn eerste gedachte was: waarom heeft ze daar nooit over gesproken, dan had ik haar voor die flater kunnen behoeden. En zij was er trots op, en baseerde er een hele ontwikkeling, historisch, van een dik boek op, vol spannende en propagandistische kost, maar toch alles gebaseerd op een Schnitzer. Ik schreef een gedetailleerde uiteenzetting, met alle nodige rekenschema's, waaruit haar fout bleek, aarzelend of ik het naar de Neue Zeit zou sturen of aan haar zelf per brief. Maar door haar kampanje tegen Radek, die ze eenvoudig als een moreel minderwaardige, verachtelijke boef voorstelde, was er in Bremen, speciaal ook bij Henke, die dagelijks profiteerde van Radeks bekwaamheden, een sterke animositeit tegen haar. En toen ik met Henke over de fout van haar ekonomie sprak, wist hij mij over te halen mijn betoog, uitgebreid tot een volledige bespreking van het hele boek, in de Bremer Bürger-Zeitung te laten afdrucken.¹⁵⁸ Doordat ik een tweede proef niet op tijd kreeg, en de pers toch moest draaien, zijn in de getallenschema's een aantal fouten gekomen, die in een Errata achter het tweede stuk verbeterd moesten worden. Dat heeft Mehring toen de aardige weerlegging in de pen gegeven, dat zelfs de zetkast revolteerde tegen zulk kunstmatig getallengedoe in een eenvoudige kwestie van kapitalistische tegenstrijdigheid. Want, dat was het kurieuze, al wie politiek aan Rosa's kant stond (en Mehring hield haar, tegenover Kautsky en anderen, als trouwe helper altijd de hand boven het hoofd) nam als vanzelfsprekend aan, dat zij gelijk had, en niemand nam de moeite, de weerlegging nader aan te zien. Mehring vatte haar partij op zonder op de zaak zelf in te gaan, waartoe hij waarschijnlijk ook niet kompetent was. Er kwam bij dat Otto Bauer in de Neue Zeit een weerlegging van Rosa stuurde, die niet op dit wezenlijke punt inging, maar geheel in de geest van de burgerlijke ekonomie was gehouden.¹⁵⁹ Daarmee was het [voor] Rosa gemakkelijk hem in een later geschrift: 'Was die Marx-epigonen von Marx' Theorie gemacht haben' geheel en al af te maken;

maar over mijn kritiek spreekt ze niet of met enkel een waardeloze opmerking.¹⁶⁰ En het is merkwaardig, dat ook in veel later tijden allen, die revolutionair denken of schrijven, verplicht menen te zijn dit boek van Rosa te aanvaarden en te prijzen als een revolutionaire daad en als theoretische basis van een revolutionaire tactiek. Zo sterk is aldoor de behoefte aan gemakkelijke illusies gebleken, ook wel de solidariteit met vereerde voorvechters, maar tevens het gemis aan begrip en erkenning van wetenschappelijke waarheid.

Op dat ogenblik kon dit alles slechts dienen, om de spanning tussen Rosa en ons in Bremen groter te maken. De Radek-affaire ging voort; natuurlijk was dit een 'gefundenes Fressen' voor de Bremense rev'i's, die naar het PV gingen, met klacht tegen Bremens bestuur, dat het iemand in de partij had toegelaten, die door een broederpartij was uitgesloten wegens diefstal. Er gingen dus steeds onderhandelingen en brieven tussen Bremen en Berlijn heen en weer.¹⁶¹ Radek kwam toen vaak bij ons; hij wist dat ik geheel aan zijn kant stond en hem steunde, ook in de partijvergaderingen; ook de arbeiders waren op zijn hand, zij voelden instinctief de wetenschappelijke kracht van de man en het gemaakt-demagogische van de aanklachten. Maar in de partijbeambten kwam aarzeling; zij wilden niet graag in oppositie tegen het PV komen; en tenslotte viel het Henke ook steeds moeilijker. De zaak kwam eindelijk tot beslissing op de volgende partijdag in 1913, die weer in Jena werd gehouden.¹⁶²

Er was reden voor Jena. Ieder had de aangenaamste herinnering uit 1911 aan de uiterlijke omstandigheden van die partijdag. In een klein landje met meer bewegingsvrijheid; bovendien was daar het Volkshaus, als stichting van Ernst Abbe,¹⁶³ waarin wij vergaderden, en door de gehele Carl Zeiss Werke (die Abbe bescheiden naar zijn eerste kompanjon had genoemd), die de grootindustrie van de plaats vormden, maar op hoog-wetenschappelijke basis, met veel physici en gekwalificeerde werkkrachten, was er een atmosfeer van ethisch-idealistisch demokratisme. In zijn openingstoespraak heeft Bebel dan ook terecht de lof van Ernst Abbe gezongen. Veel later kreeg ik bij een bezoek in 1925 [de] statuten etcetera van de Carl Zeiss Stiftung: het bestuur in handen van een groep van geleerdenleiders, die zichzelf aanvullen, met sterke voorschriften, dat de arbeiders goede lonen krijgen en in de winst delen, en de hoofdwinst naar de universiteit en wetenschappelijke stichtingen gaat. Als kleine universiteitsstad heeft Jena, behalve aardige restaurants in de straten van de binnenstad, een aantal café's met grote tuinen, en die vooral gaven een prachtige gelegenheid voor de gedelegeerden om rustig en prettig in groepjes om tafeltjes 's avonds en 's middags met elkaar te praten. Behalve onze gewone Duitsers trof ik daar

Trotsky¹⁶⁴ en heb met hem [een] lang gesprek gehad over Russische en wereldaangelegenheden. Ook Parvus¹⁶⁵ ontmoette ik daar, een ietwat geïsoleerde, zeer bekwame zelfverzekerde man, maar buiten de gewone normen en groepen vallend. Het was of in 1911 of 1913 dat de Jenase organisatie alle gedelegeerden had uitgenodigd tot een soort avondfeest op de Marktplatz.¹⁶⁶ De studenten, daar even fel nationalistisch als elders in Duitsland trachtten dit te verstoren, door er zich tussen te dringen en ruzie te zoeken. Zodra dit bemerkte werd, kwamen de arbeiders van Jena in massa aanzetten, vormden een stevig, drie of vier man dik kordon om de gehele marktruimte, hielden iedere vreemde er buiten, zodat wij daar rustig en ongestoord met elkaar zitten en heen en weer wandelen konden. De studenten hebben toen ook, een van die keren, een soort optocht gehouden ter persiflage van de partijdag—een belachelijk gezicht, hoe zich dit socialisme in die burgerlijke hersens weerspiegelde; maar ook die hebben de arbeiders spoedig uit elkaar gejaagd: de laatste kar daarvan, met een hoopje mest er op en opschrift: das Resultat des Parteitages: ein Haufen Mist—hebben ze aan de kant van de weg neergegoot met kapotte wielen.

In Jena 1913 was dus de Radek-zaak, hoewel slechts een kort punt aan 't slot, voor ons een hoofdmoment;¹⁶⁷ Rosa was er, en het was voor ons een zonderling gezicht, haar nu in deze zaak voortdurend met het Parteivorstand samendoend en overlegend. Op de tribunes waren, behalve Radek zelf, die van boven af toekeek, vele Russen en anderen, onder andere Hanetzky, de propagandaleider van de ene der beide Russische partijen (ik meen uit latere beschrijvingen begrepen te hebben dat deze Hanetzky identiek was met Dersjinski, de latere leider van de GPOe; maar dit kan ik mis hebben).¹⁶⁸ De besturen van elk der beide grote helften van de Russische sociaal-demokratie hadden brieven aan het PV gericht, waarin ze lieten zien dat Radek niet volgens de statuten uitgesloten was, maar alleen door het hoofdbestuur, dat daartoe geen recht had, dus eigenlijk was hij helemaal niet uitgesloten. Zij hadden mij afschriften daarvan gegeven, en waarschijnlijk ook aan anderen (Liebknecht bijvoorbeeld), en ik verwachtte dat de voorlezing daarvan sterke indruk zou maken. Maar ik had buiten de list van Ebert, de voorzitter gerekend. Er zijn een aantal brieven van Russische partijgenoten ontvangen: ik stel voor dat wij die hier niet allemaal voorlezen.¹⁶⁹ Ik had, zo bedacht ik later, toen dadelijk Zur Geschäftsordnung het woord moeten vragen en voorstellen dat die twee wel voorgelezen zouden worden, en daarbij had ik dan als reden, als Begründung, die hoofdinhoud moeten meedelen. Maar ik was zo perplex door die streek—het is mij later vaker gebeurd, dat ik eerst later bedenk,

wat ik op zo'n ogenblik had moeten doen en zeggen, maar op het moment zelf te perplex ben om dat rustig te zien—dat ik dat verzuimde. Later heeft Liebknecht het even aangeroerd. Hij sprak er voorzichtig omheen, en ook andere juristen bezwoeren de partijdag om toch als rechtvaardige, onvooringenomen rechters te handelen; maar het was alles vergeefs; men wilde niet onbevooroordeeld zijn, ze waren vol haat en wantrouwen, dat ze zoveel tijd aan zo'n schavuit moesten geven, stonden ook al met koffertjes in de hand om weg te komen. Dus werd als besluit aangenomen, dat wie uit een buitenlandse partij was uitgesloten, niet in de Duitse mocht worden opgenomen, en dat dit besluit met terugwerkende kracht op Radek toepasselijk was.¹⁷⁰ Toen moest het nog in Bremen voor de ledenvergadering komen; de houding van de delegatie werd natuurlijk goedgekeurd, maar de revisionisten waren in glorievolle kritiek, om aan de Bremers te bewijzen, hoe geheel anders de partij in haar geheel stond. Er waren leden, die nog verder het PV wilden trotseren; maar dat ging toch niet, en een motie, dat wij ons noodgedwongen bij het partijdagsbesluit neerlegden, en hem dus als lid schraptten werd aangenomen. Met moeite kreeg ik gedaan, dat hij verder nog medewerker aan de krant mocht blijven.

De hoofdschotel van de partijdag was de kwestie van de Massensterk. Het PV werd nu beheerst door Ebert en Scheidemann. Bebel was in 1913 gestorven, en met een reusachtige deelname van de arbeidersbevolking van Berlijn begraven; tal van delegaties van buitenlandse partijen waren verschenen.¹⁷¹ Maar hun indruk, weergegeven in tijdschriftartikelen en uitingen, was toch een zeer kritische: zoals het Berlijnse volk zich bij deze plechtigheid liet ringeloren en alles precies voorschrijven door de politie, zodat het leek of de politie alles geregeld had, zodat alle spontaneiteit ontbrak, gaf het in andere landen zeer sterk het gevoel, dat alle geest van verzet, van revolutie in de Duitse arbeidersklasse volkomen afwezig was. Bebel en Haase waren de beide voorzitters geweest, nooit was er sprake van verschil in rang geweest, al sprak het vanzelf dat Bebel nummer één was. Toen nu Ebert als voorzitter gekozen was, zei hij in zijn eerste aanspraak, da ich an Bebel's Stelle zum ersten Vorsitzenden gewählt wurde—zo schoof hij Haase dadelijk naar de tweede plaats; nu voelde hij zijn tijd gekomen. Scheidemann was niet zo'n grove ossekop, was een listiger politikus. Maar beiden vertegenwoordigden hetzelfde type van de nieuwe partijburokraat: niet partijleider, want breed politiek inzicht, als men van een leider van een partij van een derde van alle kiezers moest kunnen verwachten, ontbrak bij beiden totaal. De verworping van de Duitse Sociaal-demokratische Partij tot een bureaucratisch georganiseerd lichaam vond in deze personen

haar uitdrukking.

Scheidemann leidde dan bij het PV-bericht ook de Massensterk in: alles was korrekt en hopeloos, zonder enig begrip van de nieuwe kondities; alles wat anders door propaganda in arbeiders zou zijn te wekken, werd hier neergehaald en verbodde in burgermans ideeën van het kan zo gevaarlijk en schadelijk zijn voor onze organisatie. Trouwens, als Kautsky in die geest reeds geschreven had en nog steeds schreef, dan kon men Scheidemann, en de andere ouderwets-radikalen [het ook] niet kwalijk nemen. Rosa kreeg een lange spreektijd als een soort koreferent, maar ze deed niet anders dan in klein gedoe op het PV hakken.¹⁷² Ik heb ook nog gesproken; en ik was de enige die het woord noemde van Massensterk ook tegen het oorlogsgevaar;¹⁷³ niemand van al de links-radikale critici heeft dat omineuze woord genoemd; ze hadden het alleen over rijksdagkiesrecht en Pruisisch kiesrecht. Het is alsof al die Duitsers zo onder de ban van het militarisme zitten, dat ze het niet in de ogen durven te zien. Er werd bij voorbeeld gesproken over de reusachtige nieuwe Wehrvorlage, die voor Duitsland de laatste voorbereiding voor de wereldoorlog was; en toen werd gezegd: nu de arbeiders zien, dat de bourgeoisie zelf meebetaalt (vandaar toestemming van de Sociaal-demokraten tot deze Deckungsvorlage) nu zijn ze er mee tevreden. Dit werd gezegd niet als hoon, als kritiek, maar als iets heel natuurlijks. Men geloofde niet recht in de mogelijkheid van de oorlog, en dus verschool men zich en wilde niets zien. Geen van ons wist, dat het zo nabij dreigde. En zo werd Rosa's motie, die wel scherp tegen [het] PV optrad, maar ook over de Massensterk tegen Kriegsgefahr niets bevatte, met grote meerderheid verworpen.¹⁷⁴ De partijdagsmeerderheid van oud-radikale partij-beambten en revisionistische politici en vak[bonds]beambten wilden van al dat Massensterk-gepraat niets meer horen. Achteraf gezien kan men de onmacht van de Duitse arbeidersklasse, beheerst door dit loden partij-apparaat, om enig verzet tegen het uitbreken van de wereldoorlog te bieden, uit het gehele verloop van deze partijdag in Jena duidelijk lezen. Dezelfde geesteshouding was al voor den dag gekomen in november 1912 in de internationale demonstratie voor de vrede en tegen de oorlog in de kathedraal van Basel.¹⁷⁵ Onder plechtig klokgelui traden de gedelegeerden de kathedraal in, en er werden mooie en vurige betogen en verzekeringen gegeven, dat het proletariaat vrede wilde en niet meedeed aan de oorlogshetze. Maar wat beduidde dat? Er mocht niet gedebatteerd worden over de middelen om de oorlog te verhinderen, zogenaamd om de indruk van eenheid niet te storen. Alsof de regeringen en de bourgeoisie niet heel goed de angst en de zwakheid voelden van al dat plechtige

gedoe! En net zo deed men het in Jena over.

In al deze discussie en strijd heb ik in die jaren de waarde van mijn Korrespondenz wel gevoeld en bemerkt; maar ze was natuurlijk een veel te zwakke kracht om tegen de reusachtige andere partij-propaganda op te kunnen. Ze gaf wel voldoening. Als ik ze nu achteraf lees, vind ik zelf dat ze tot de beste artikelen behoren, die toen in de partijpers verschenen—al was ik er toen vaak heel onvoldaan over. Maar ze bracht ook vaak strijd, ook minder aangename. Zo ben ik toen ook met Mehring eenmaal in konflikt gekomen. Toen in 1913 de slag bij Leipzig herdacht werd, wijdde ik daar een artikel aan, omdat in de sociaal-demokratische pers zo algemeen een sterk nationaal meevoelen met de 'bevrijding', zoals de burgerlijke wereld ze opvatte, zichtbaar was. Ik bracht naar voren, dat geestdrift voor en herdenking van Leipzig ook een stuk nationalisme was.¹⁷⁶ Daarop vatte Mehring vuur; hij had steeds het militarisme en absolutisme zo scherp bestreden en daar tegenover de oude aspiraties van burgerlijke democratie en vrijheidsverlangen zo geprezen, dat dit hem wat koud op het lijf viel; en hij attackeerde mij daarover, volgens gewoonte ietwat vaderlijk uit de hoogte. Ik heb toen een antwoord in zijn Leipziger Volkszeitung gestuurd, waarvan ik alleen nog weet dat ik de zaak op zijn scherpst toespitste door de zin: Wer Leipzig feiert, soll auch Sedan feiern.* Daarmee was ik waarschijnlijk uit de gratie, want daardoor was hij in de kern van zijn gehele denkwijze, die kracht aan al zijn werk gaf, geraakt.

Tegelijk werd ik ook nu en dan voor speciale voordrachten over deze en andere kwesties naar andere plaatsen genodigd. Ik herinner mij, dat ik in 1913 naar Elberfeld en Barmen ging voor enige voordrachten, en een andermaal naar Essen, waar tot mijn verwondering de vergadering als een politieke was aangemeld, en dus door twee politiemannen werd bewaakt, die hoewel het over de politieke Massensstreik ging, en nog wel door een buitenlander, niets van zich lieten horen. Ik heb toen ook ergens (ik meen Bielefeld) voor een Freidenkerverein gesproken, om de tegenstelling van Marxisme en Freidenkerie te laten zien. In dat jaar valt waarschijnlijk ook een voordracht voor de Bremer Lehrerverein, over historisch materialisme; hier was ik ineens in volkomen burgerlijk-intellektueel milieu, en ik denk dat ze alleen, doordat ik Phil. Dr. was, dus ook een erkende intellektuele vakman, met mij als spreker voor den dag dorsten te komen. Geholpen heeft zoiets natuurlijk niets, maar men moet geen gelegenheid voor propaganda en verheldering, waar ook, laten voorbij gaan.

Het leven in Bremen had veel aangenaams: in een eigen huis met ve-

* Dit was al in het eerste artikel gebeurd. [P. in de kantlijn]

le plezierige inrichtingen; dan verkeer met vele partijgenoten, en dan ook de tochten op zondag, de natuur in, toen Anneke iets groter was en meekon. Al lag Bremen zelf in een vlak rivierdal, rondom lagen heuvelige bosstreken, en daarheen gingen de Ausflüge. Zo gingen we naar het station Gruppenbüren, en dan te voet naar Hasbruch, een stuk Oldenburgse Forst, met zowat de dikste eikebomen van Noordduitsland, vier tot vijf meter middellijn, voor een deel al half omgevallen, waar dan een hele vereniging op kon staan en een enkele tak het formaat van een zeer dikke boom had. Of we gingen naar het bos van Syke, waar we onder de beuken Trientalis vonden staan. We zijn ook eens, terwijl Anneke thuis bij de dienstbode bleef, met een heel groepje partijgenoten met twee 'Torfkähne' naar Worpsswede gegaan, waarbij Ton steeds in razende angst was op die kleine hobbelen schuiten, zodat we met hem met een motorboot terugkeerden. Ook een mooie tocht was naar de Badener zandduinen, waarbij wij tenslotte in café Badener Berge belandden, waar de zandgrond steil afviel naar het rivierdal en vanwaar een wijd uitzicht was. Het was waarschijnlijk in het volgende voorjaar 1914, dat An in Gossmann's Sanatorium in Kassel was voor een langere kuur, dat ik dit met de kinderen voortzette, een bron van voortdurend eenvoudig natuurgenoet, met allerprimitiefste eerste natuurkennis. Bijna elke zondagochtend togen wij er op uit, om alle omstreken te leren kennen: in Schierbrook, in Blumental maakten wij grote wandelingen, zaten ergens in het bos onze boterhammen te eten, met een veldfles er bij of soms in een café, dan in een meestal overvulde derde klas wagen terug; en thuis snel eten klaar gemaakt, terwijl nagerecht van de vorige dag al klaarstond, en dan de kinderen naar bed. We maakten plan toen zelfs voor een uitstapje van enige dagen naar het Teutoburgerwoud, bij Osterkappeln; maar toen kreeg Anneke het in de keel net in de week dat Ton vakantie had, na Pasen, dus daarvan is niets gekomen. Ton was in Bremen op een speciale school van Fraulein Schomburg, modern, niet Pruisisch; de medescholieren waren ook niet zo ruw als op andere scholen. Wij sloegen met vermaak gade, hoe het Religionsunterricht begon met de Weihnachtsmann, en de kinderen, die met kleurkrijt alles in hun schriften tekenden, kwamen toen tot de eerste bijbelse verhalen met steeds een oude God met een lange baard plastisch voorgesteld. En toen de onderwijzeres over geschiedenis vertelde en breed uitpakte over die lieve goede Königin Luise,¹⁷⁷ kreeg Ton daaruit juist een kolossale verering voor Napoleon.

Maar in het leven tussen en met de partijgenoten kwam toch op den duur nog wat anders; er kwamen geschillen en vervreemdingen. Henke kwam in Berlijn steeds sterker onder de invloed van parle-

mentair milieu en kollega's; was hij in Bremen terug, dan had ik met hem vaak telefonische gesprekken, als er snel een houding moest ingenomen worden en ik om eigen werk niet naar de redactie kon; en daar ik geen eigen telefoon had, gebeurde dat in 't kantoor van onze kruidenier tegenover ons, die wel eens raar mocht opgekeken hebben als hij dan zo hoorde zeggen: da sollten Sie doch mit dem Reichstagspräsidenten überlegen, ob das geht, of da sollen Sie doch dem Herrn Minister tüchtig die Wahrheit sagen.—Meestal was hij wel voor overtuiging vatbaar en wij bleven steeds goed met elkaar opschieten. Maar intussen was Knief bij [hem] in de redactie gekomen, en moest de politiek maken in Henke's afwezigheid, wat meest onder sterke invloed van Radek gebeurde. En mettertijd kwam daar een misstemming in. Knief was een ietwat schwerfällige maar dan ook oprechte en vasthoudende natuur; had hij een idee eenmaal te pakken dan zat dat vast in hem en werd met diepe overtuiging, soms wel al te plastisch en fel tot uiting gebracht. Hij had daar in Bremen dan het bestuur van de Verein, die 't hem wel eens moeilijk maakte, en Henke was, ondanks afwezigheid, toch chefredakteur. En ik herinner mij hoe Knief, bij een bezoek bij ons, eenmaal losbarstte: ich habe unter der Staatsbürokratie gelitten, und jetzt leide ich unter der Parteibürokratie, aber diese ist hundert mal schlimmer, denn ihr fehlt die Bildung, die jene noch hatte. Wij trachtten dan de strijd te sussen en hem moreel te steunen. Ik zag echter gaandeweg een proces van verwording, van verandering, zelfs in Bremen. De arbeiders, vooral de jongere, waren betrouwbaar, toegewijd, vol erkenning en steun, maar voelden zich al wat onzeker worden onder deze nieuwe richtingskonflikten; de ouderen bleven in de oude gedachtengangen, twijfelend of wij niet te ver op glad ijs gingen. De partijsekretaris Wellmann werd gaandeweg burokratischer, ik voelde aan hem dat hij niet meewilde in deze nieuwe taktiek-denkebeelden, die de partij in gevaar konden brengen. Henke werd ook telkens als hij uit Berlijn terugkwam, kritischer tegen ons, zag de weg niet, hoe het gaan moest, zoals hij dagelijks tussen een fractie van honderdtien Rijksdagleden zat. Persoonlijk tegenover mij bleven ze allen even vriendschappelijk en hartelijk; in dat opzicht ontbrak niets aan de goede verhouding. Alleen mijn oude tegenstanders, de revisionistische Gewerkschaftburokratie, al hadden wij ons aan elkaar gewend als noodzakelijk kwaad, gebruikten elke gelegenheid om mij een hak te zetten; en zij voelden ook dat er iets ten hunne gunste bezig was te veranderen. Het was al in een vroeger jaar, dat wij in Bremen net als in heel Duitsland voor het statenkiesrecht een demonstratie maakten;¹⁷⁸ in een lange optocht vijf man breed liepen wij de stad door; ik was zowat een paar meter achter

de kop, ongeveer vijfde rij druk met iemand pratende, toen een dezer braven uitriep: wo ist denn der Pannekoek, der soll doch in einer Massenaktion vorangehen. Ik onmiddellijk naar voren en zei: Mit Vergnügen, obgleich mir solch ein Ehrenplatz nicht passt—en wandelde verder met Henke en de voorzitter Voigt¹⁷⁹ in de eerste rij. En dacht bij mezelf: aardig bedacht; als de politie nu wat doet en de kop van de stoet oppikt—erger doet ze in Bremen niet—gebeurt jullie niets, maar ik heb de kans om uitgewezen te worden. Een andermaal in een partijvergadering was het weer dezelfde man, die in de debatten over de Massenstreik zich uitliet: dem Pannekoek kann es ja gleichgültig sein, wie viel hunderte von Arbeitern bei solchen Aktionen geopfert werden—wat bij de aanwezige arbeiders felte verontwaardigde protesten uitlokte. Dikwijls heb ik later aan dat gezegde moeten denken: als wij lezen van de meerdere millioenen, die in de wereldoorlog voor hun bourgeoisie, hun uitbuiters vielen, nutteloos voor hun klasse; omdat hun leiders hun van de strijd voor eigen vrijheid afhielden, omdat daarbij honderden als offer konden vallen! Natuurlijk zaten er diepere massacrachten onder, waarvan dit alleen symbolen waren. Maar in het gemis aan zelfstandige durf, aan onafhankelijkheid van geest, zat de grote tragedie van de Duitse arbeidersklasse, die nu tot tragedie van het gehele Duitse volk is geworden. En achteraf voelen wij—maar wij wisten toen evenmin wat ons te wachten zou staan—dat al deze leiders, ook de vurigste, ook wijzelf te kort geschoten zijn, door niet met veel meer onvermoeide nadruk, dag en nacht altijd in onverzachte felheid, de mensen daar dat voor te houden, wat achteraf is gebleken waarheid te zijn. Het leven in Bremen ging dus overigens zonder moeilijkheden. Maar de toekomst gaf me zorg. Ik zag gaandeweg de verandering in de partijstemming, in wezen en karakter van de gedachten en gevoelens. Nog kon ik op hen rekenen; maar als er iets gebeurde, een toevallige strijd, dan zou ineens kunnen blijken op hoe smalle basis van werkelijk betrouwbare aanhang mijn werken daar berustte. De algemene vraag kwam op: wanneer de opvattingen der arbeiders-massa's naar rechts gaan, door de omstandigheden der ontwikkeling, moet men dan bij hen blijven door mee te verslappen en verkeerde wegen in te gaan, of moet men er tegen in gaan, geïsoleerd worden met een klein groepje aanhang, dus, in Duitsland, plaats en bestaan verliezen. Het eerste zou ik onmogelijk kunnen; met het tweede hielden zich mijn geheimste gedachten al als met een toekomstige mogelijkheid bezig.

Toen brak de oorlog uit.¹⁸⁰ We waren, als meestal in de zomermaanden, met vakantie bij de familie in Holland, in Juli gegaan. Daar, in een reeks snel opvolgende gebeurtenissen, zagen we het noodlot

zich voltrekken.

Ons werk in Duitsland was geëindigd.

Weer in Nederland

We waren in juli met vakantie naar Arnhem gegaan (van Bremen uit via Osnabrück—Münster—Oberhausen maar vijf uur met de sneltrein) en volgden daar, meer en meer verontrust, het steeds dreigender konflikt. We waren één augustus naar Hellendoorn gegaan, voor het trouwen van Colly Adema met Ernst Krauss, waarbij ik getuige was. Maar dadelijk na de plechtigheid begon ieder al zo snel mogelijk weg te reizen, want op één augustus mobiliseerde Nederland; aan alle stations was het aangeplakt. Wij met het lokaaltje naar Rijssen, waar we hoorden dat wij in de militaire trein naar Deventer geen plaats zouden vinden; dus met het lokaaltje verder door naar Goor, waar we het er op waagden naar het andere station te gaan; daar klommen we direkt in de trein naar Zutphen, bij de soldaten in, die allen uit de oostelijke provincies naar Holland gingen. Eenmaal over de IJssel voelden we ons veilig en kwamen laat in Arnhem aan. Zo begon voor ons de oorlog.

Ik had, zoals ik altijd bij zulke vakanties deed, mijn Korrespondenz-artikel als manuskript gereed en bij me, dus meest over algemene onderwerpen, met de gepostzegelde enveloppen met adressen, die ik dan elke week en bloc naar de redactie in Bremen zond. Nu hield dat plotseling op; er was geen post meer; de andere die nog klaar lagen, heb ik geloof ik nog ergens. Wij konden niet anders dan afwachten, en lazen in de kranten de opmars door België, terwijl Nederland er buiten bleef. Wij begonnen te begrijpen, dat wij vele maanden, misschien wel tot na de winter zouden moeten blijven (alle schrijvers, vroeger en nu, voorspelden een korte duur van de oorlog). Maar al onze spullen, winterkleren, ondergoed, studiemateriaal, lag alles in Bremen. Dus moest ik er heen. Eerst een soort pas, een identiteitspapier van de burgemeester van Arnhem (wij wisten toen helemaal niet wat passen voor dingen waren); daarmee naar de Duitse konsul in Zevenaar, die er op moest zetten, dat er geen bezwaar was tegen de Einreise. De volgende dag, met boemel via Emmerik naar Oberhausen; welke treinen er zouden zijn en hoe laat, veranderde van dag tot dag, en werd aan de stations telkens uitgehangen. Om vijf uur in Oberhausen, wachten tot negen uur dan trein naar Haltern; daar om drie uur aan, en om vijf uur 's middags trein naar Osnabrück; daar om tien uur aan, geloof ik en 's namiddags vier uur naar Bremen (wandelingetje klein eindje 't bergland

in), daar 's avonds tien of elf uur aan, en zo naar ons huis. Een dag lang allerlei uitgezocht en in koffers gepakt; ondertussen naar stadhuis een echte pas halen, naar de Deutsche Bank om geld te halen (hadden goud alleen als souverains, waarvan ik er vijftiwintig meenam), en naar redactie en partijbureau om de mensen te spreken. We waren het natuurlijk dadelijk eens, dat gedurende de oorlog alle binding met de Sozial Demokratische Verein van weerszijden zou ophouden, en wat daarna, zou later wel blijken. Henke was vol ontevreden pessimisme; ik hield hem voor, hoe de fractie er toe kon komen, de oorlogsgelden zonder discussie en bloc eenstemmig goed te keuren?¹ Hadden wij dat niet gedaan, dan waren we op straat uiteengescheurd, meende hij; de hoofdzaak was echter de algemene angst voor de invasie van het Tsaristische leger; Rusland gold nog altijd als het machtige en gevaarlijke despotisme, dat Europa dreigde te beheersen.

Ik vernam daar, dat Knief in de buurt, op het land was, langzaam herstellende van een Nervenschock, die hij in het begin van de oorlog had opgelopen.² Ik heb hem toen in zijn dorp opgezocht, en onder het wandelen vertelde hij veel van zijn belevenissen, als soldaat door België trekkend, hoe benauwd de Duitsers daar waren voor volksovervallen. In een der gevechten was zijn zenuwgestel in de war geraakt, hij was teruggevoerd, was nu afgekeurd voor verdere dienst en kwam langzaam bij. Hij is toen naderhand weer bij de krant aan het werk gegaan; hij heeft verder de Arbeiterpolitik gereedgeerd, en in 1918 nog een rol gespeeld.

Op mijn terugweg met boemels weer, maar beter aansluitend bracht ik, ik meen in Dortmund, een bezoek aan een partijgenoot, die ik daar van vroeger kende (?)³ op zijn uitnodiging meen ik; wij gingen uit de stad, vier personen sterk, een wandeling in het bos maken, en daar, in de eenzaamheid, dorsten ze eerst vrij uit spreken: wat er van de partij en de arbeidersbeweging in Duitsland moest terecht komen. Ik gaf zo goed mogelijk mijn opinies; maar ik merkte hoe diep verstrikt ze in al die kleine partijwesties zaten, van besluiten Rijksdagsfractie, en hoe de meerderheid zou doen, en wie er bij de minderheid zou meedoen etcetera, allemaal dingen die mij weinig konden schelen en waar ik ook te weinig van wist.

In Wesel zag ik aan 't station de partiële zoneklips van 21 augustus, die in Hernösand en Zuid-Rusland totaal was. Ik kocht een kaartje naar Arnhem, en even later kwam een soldaat aan mijn tafeltje waar ik zat te eten om te kontroleren of mijn pas in orde was. Zo kwam ik nu na ± 24 uren in Arnhem aan.

Ik had een artikel klaar liggen, te groot voor Korrespondenz-artikel, dus bestemd voor ander gebruik, ter gelegenheid van het 25-jarig

bestaan van de in 1889 gestichte Tweede Internationale. Het zat vol kritische noten en uitingen over de verworping en ontwaarding van de arbeidersbeweging, ondanks, of juist tengevolge van de groei van de arbeidersbeweging. Nu dus de catastrofe gekomen was, eiste het slechts enige kleine omzettingen en iets andere woordenkeus, om het te maken tot een artikel: De ineensstorting van de Tweede Internationale. Ik zond dit aan de Nieuwe Tijd,⁴ en aansluitend aan het opkomen van links-radikale stromingen in Duitsland, en evenzo in andere landen, kon ik daarin dan al het begin van de nieuwe oriëntatie van een nieuw socialisme na de oorlog aanwijzen. Ik geloof, dat dit een goed artikel was, dat scherp en klaar de wezenlijke kwesties van sociaal-demokratie en oorlog uiteenzette. In november volgde 'Politieke gevolgen van de oorlog', ietwat fantastisch en beperkt, over wijzigingen in de inwendige structuur der landen. En in februari 1915 'De Sociaaldemokratie en de oorlog', waarin evenals op de vergaderingen uiteengezet werd, hoe de Duitse arbeidersbeweging zo geworden was, en wat nationalisme een macht was. We trachtten natuurlijk dadelijk verbindingen aan te knopen; ik had naar Bern geschreven om me de Tagwacht⁵ te sturen; Grimm voelde zich dadelijk als de man, die voor de uiteengerukte sociaal-demokratische partijen, speciaal de Duits-sprekende, als spreekbuis van de oppositie te dienen; want in Duitsland zelf was zoiets door de militaire censuur onmogelijk. Ik had dus ook aan Grimm dadelijk mijn eerste artikel in het Duits gezonden, dat in drie opeenvolgende nummers werd afgedrukt. Maar met deze wijziging: ik had geschreven Die Internationale ist zusammengebrochen; en hij verving dit door Die Internationale hat gefehlt.⁶ Daaruit blijkt hoezeer hij het voorzichtige standpunt innam, dat na de oorlog al die nationale tegenstellingen weer opgelapt zouden worden en de eenheid hersteld. Naar Bern was ook Radek getrokken, die onder pseudoniem Parabellum een ijverig medewerker aan de Tagwacht werd, en daar de houding van de Sozialdemokratische rijksdagfractie kritiseerde en de patriottische Duitse pers scherp aanviel. Zo werd in de eerste oorlogsmaanden de Berner Tagwacht een verzamelpunt en centraal orgaan tegen de officiële sociaal-demokratie, die in Duitsland, en overal elders, geheel met de regering en de generale staf meeging. In Nederland werd ik dadelijk in de SDP ontvangen als teruggekeerd buitenlid, en begon hier met een toernee van vergaderingen op een aantal voorname plaatsen, alle over de vraag, die socialist en anderen het meest bezighield: hoe was het toch mogelijk dat die machtige, marxistische partij, die een voorbeeld voor alle landen leek, zo volkomen kon omslaan? Dat was de algemene puzzle, en daarover heb ik op al deze plaatsen gesproken, met vaak veel inte-

ressant debat. Vaak waren het syndikalist van het NAS, die dan opkwamen met: zie je nu wel, wij hebben dit altijd van die Duitse partij gezegd—waarop ik dan kon antwoorden met: jullie hebben het in Frankrijk nu net zo gedaan.

Ik heb toen het spreken in vergaderingen, behalve nu en dan in 't begin een kursusvergadering, weldra laten varen. Toen tegen het eind van het jaar bleek, dat de oorlog langer zou duren, en uit de houding van de Duitse partij met zekerheid viel af te leiden, dat ik niet naar mijn oude plaats in Bremen zou terugkeren, moest ik hier een levensonderhoud zoeken. Al in 't begin had een aanvraag bij Ernst Bakhuyzen (toen directeur van de Leidse sterrenwacht) of ik ook tegen betaling aan enige reductie helpen kon; hij bood mij hetzelfde aan, wat de gewone gelegenhedsrekenaars kregen; daarvoor bedankte ik. Dus ging ik op een leraarsbaan uit en bezocht daarvoor de inspekteur [van het] Middelbaar Onderwijs. In het voorjaar begon ik met een tijdelijk waarnemen in Helmond, waarna 1915-17 een leraarschap in Hoorn, en 1917-19 aan de HBS in Bussum volgde. Ik heb daarbij steeds het gevoel gehad, dat ik tegenover de ouders van de leerlingen verplicht was aan hun gevoelens geen openbare aanstoot te geven, door in vergaderingen te spreken, waarvan dan een verslag in de krant kon komen. Dus trad ik niet meer als spreker op; er waren trouwens genoeg anderen. Daarentegen schrijven in tijdschriften leek mij volkomen gewettigd, als een soort stil werk, dat, hoewel niet geheim, toch naar buiten geen ruchtbaarheid kreeg. Ik bleef dus medewerker van De Nieuwe Tijd, hoewel ik, door de drukke eisen van mijn leraarschap, er niet veel tijd aan kon geven. Als bijdragen van meer algemene en historische aard heb ik juni 1915 'Een stuk voorgeschiedenis van de wereldoorlog' over de Marokko-geschiedenis gepubliceerd. 't Curieuze is, dat dit de aandacht getrokken heeft van de firma Thieme in Zutphen, die het als apart boekje netjes heeft uitgegeven,⁷ maar niet zonder een fel woord (de 'dieventaal' van het imperialisme) er uit te laten lichten, en fatsoenlijker door 'de taal' of zoiets te vervangen. En in de jaargang 1916 heb ik een historische studie over de Chartistenbeweging gegeven, die op dezelfde wijze ook al vroeger door mij in de Bremer Bürger-Zeitung was gegeven; ik meen dat toen door het uitbreken van de oorlog het slot bleef ontbreken (1847-'48); en ik zie dat dat in de Nieuwe Tijd eigenlijk ook ontbreekt.⁸

Terwijl de oorlog zijn gang ging, kwam er nu hier en daar in de sociaal-demokratie van het buitenland wat beweging. Eerst doordat Liebknecht twee december heel alleen in de Rijksdag tegen de oorlogskredieten stemde (zijn toelichting die neergeschreeuwd werd, verscheen toch illegaal),⁹ dat gaf overal in de andere landen sensa-